



RAKENDUSLIKU
ANTROPOLOOGIA
KESKUS



Alaealise õigusrikkuja kasutajateekonna ja kogemuse analüüs

Uuringu raport

Uuringu tellija: Justiitsministeerium

Uuringu läbiviija: Rakendusliku Antropoloogia Keskus

2021

Antropoloogid: Ehti Järv, Liina Rajaveer, Kristiina Pilvet-Petrov

Rakendusliku Antropoloogia Keskuse (RAK) eesmärk on sotsiaal- ja humanitaarteaduste meetodite abil praktiliste probleemide lahendamine Eesti ühiskonnas. Viime läbi kvalitatiivseid uuringuid, mille abil on võimalik leida lahendusi nii ühiskondlikele kui ka näiteks ettevõttesisestele probleemidele. Meie jaoks on oluline kodanikuühiskonna areng, organisatsioonide teadlik tegutsemine ning uurimistöö kaasamine nende edendamisesse. Näeme küsimustes vastuseid ning probleemides lahenduskäike.

Läheneleme igale juhtumile individuaalselt ning lähtume just selle probleemkohtadest ja küsimustest. Peame oluliseks vahetut suhtlust ning kasutame materjali kogumiseks vestlusi, intervjuusid ja vaatlust, et avada probleeme sügavuti. Kombineerime uurimisprotsessis kaasaegset tehnoloogiat ning visuaalseid meetodeid, et edastada küsijale mitmekülgne pilt vastustest.

ehiti@antropoloogia.ee

www.antropoloogia.ee

Uuringu rahastajad: SA Eesti Teadusagentuuri RITA 2 toetus ja Euroopa Majanduspiirkonna ja Norra toetus 2014–2021 „Alaealiste erikohtlemise süsteemi loomine“



JUSTIITSMINISTEERIUM

SISUKORD

SISSEJUHATUS	5
Varasemad uuringud	6
Metodoloogia.....	8
Uuringu sihtrühm ja osalejad	9
Eetika ja välitööde refleksioon.....	9
JUHTUMITE LÜHIKIRJELDUSED	12
Rein: mitmendat korda menetluses osaleja lugu	12
Teet: mitmendat korda menetluses osaleja lugu	14
Dima: esimest korda menetluses osaleja lugu	16
Loore: esimest korda menetluses osaleja lugu.....	17
Alina: alla 14-aastase menetluses osaleja lugu	19
ALAEALISE ÕIGUSRIKKUJA JA TEMA PERE KOGEMUSED KRIMINAAL-MENETLUSTES....	21
Vahelejäämine, kinnipidamine.....	22
Toimingud politseis	24
Toimingud prokuratuuris.....	27
Toimingud kohtus.....	30
Alaealise õigusrikkuja pere kogemused kriminaalmenetlustes	31
Noore taustsüsteemist tulenevad mõjutegurid.....	33
Pere kui takistus	33
Sõbrad ja keskkond kui takistus	34
Kokkuvõtteks: lahendused, mida laiemalt kasutada	34
KOGEMUSED MENETLUSTES OSALEVATE SPETSIALISTIDEGA JA SPETSIALISTIDE	
HINNANG MENETLUSTELE.....	35
Noorte hinnang ja nägemus spetsialistide rollidest.....	35
Milline on lapsesõbralike töömeetoditega spetsialist?	36

Noorte kriitika spetsialistide käitumise kohta	37
Noorte arusaam spetsialistide rollidest	38
Lapsevanemate hinnang ja nägemus spetsialistidest.....	40
Alaealiste õigusrikkujatega töötavate spetsialistide arusaam enda rollist.....	43
Noortega suhestumine ja nendega arvestamine	43
Mõjuva lahenduse leidmine.....	45
Võrgustikutöö ja spetsialistide vahelise suhtluse olulisus	49
Probleemkohad spetsialistide töös	50
Kokkuvõtteks lahendused, mida laiemalt kasutada	54
MÄÄRATUD TEENUSED NING OMA TEO MÕTESTAMINE JA MÕISTMINE	55
Määratud teenuste valikud	55
Pere tugi.....	55
Kohustuste arv ja täitmise kvaliteet.....	56
Häbi ja stigmatiseerimine	57
Noore ja nende pere taju ning hinnang kohustustele	57
Oma teo mõtestamine ja mõistmine	59
Kuidas mõtestavad oma tegu esimest korda menetluses osalenud noored?	59
Kuidas mõtestavad oma tegu mitmendat korda menetluses osalenud noored?	61
Kokkuvõtteks: lahendused, mida laiemalt kasutada	63
KOKKUVÕTTEKS: LAHENDUSI JA SOOVITUSI.....	64
Millega edasi tegeleda?	64
Noorte ja vanemate positiivsed tähelepanekud menetluste kohta.....	65
Noore pingekohad ja takistused menetlustoimingutel	66
Vanema pingekohad ja takistused menetlustoimingutel.....	68
Lahendused ja soovitused	69



SISSEJUHATUS

Uuringu „Alaealise õigusrikkuja kasutajateekonna ja kogemuse analüüs“¹ laiemaks eesmärgiks on saada terviklik ülevaade, kuidas 2018. aastal tehtud alaealiste õigusrikkujate erikohtlemise süsteemi muudatused² on praktikas rakendunud. Uuringus oli oluline üles leida menetlusprotsessi kitsaskohad, kus teha edasisi muudatusi, et sekkumis- ja mõjutusvahendid noortele oleksid tõhusad ja individuaalselt sobivad. Antropoloogilise lähenemise ja kasutajateekonna kogemuse analüüsi kaudu aitame mõista, kuidas noored ise ning nende lähikondsed tajuvad ja mõtestavad õigusrikkumisele järgnevat menetlusprotsessi ja kuidas see mõjutab nende elukorraldust ja käekäiku. Oluline roll on ka spetsialistide nägemusel enda rollist menetlusprotsessis. Antropoloogiline lähenemine annab võimaluse teha kuuldavaks noored ja nende pered ning ka need küljed protsessis, mida spetsialistid ei pruugi näha, esitades kogemuslugu noore perspektiivist.

Uuringu lähteülesanne oli tegeleda alaealiste õigusrikkujate kogemuste kaardistamisega ning selleks käsitlesime uuringusse valitud noorte juhtumeid 360 kraadi põhimõttel. Lisaks menetlustoimingute vaatlustele, intervjuerisime nii noori, nende pereliikmeid kui ka menetlustoimingutes osalenud spetsialiste. Spetsialistide suur osakaal uuringus võimaldas hilisemas temaatilises analüüsis välja tuua ka korduvaid mustreid spetsialistide kogemustes ja ootustes, kuidas alaealiste õigusrikkumiste menetlusi paremini korraldada. Uuringu üks etappidest oli ka menetlustoimingutes noortega kokkupuutuvatele spetsialistidele mõeldud veebitöötuba, et koosloomes sõnastada spetsialistide vaates võimalusi ja väljakutseid menetlusprotsessides³. Raporti peatükkide lõppu on lisatud alateemasid kokkuvõtavad

¹ Käesolev uuring on osa Justiitsministeeriumi suuremast alaealiste õigusrikkujate uuringust. Tartu Ülikooli Johan Skytte poliitikauuringute instituudi uuring keskendub 2018. a jõustunud laste ja noorte õigusrikkumiste menetluspraktikate ja õigusrikkumiste tagajärgede süsteemi muudatuste mõju uurimisele, kohtueelsete ettekannete uurimisele ning laste ja noorte menetluskogemuste kirjeldamisele Eestis.

² Näiteks 2017. aasta haldusreformi tulemusena toimusid muutused kohalike omavalitsuste sotsiaalvaldkonna ametikohtades ja teenuste korralduses. 2018. aastal kaotati alaealiste komisjonid ja jõustusid menetlusseadustiku ja sotsiaalhoolekande seaduse muudatused, millega lisandusid uued ülesanded nii menetlejatele kui lastekaitsele. Võimalused reageerida alaealiste rikkumistele muutusid paindlikumaks ja lisandus uusi teenuseid.

³ Veebitöötuba „Alaealise õigusrikkuja teekond“ toimus 12. märtsil 2021. Seda modereeris Riigikantselei juures tegutsev Innovatsioonitiim (Helelyn Tammsaar ja Ave Habakuk). Veebitöötoas osales kokku 17 spetsialisti, kes vahetult menetlustoimingutel alaealistega tegelevad (nt prokurörid, kaitsjad, noorsoopolitseinikud, uurijaid, lastekaiste töötajad).

järeldused spetsialistide veebitööto ja intervjuude tulemuste sünteesist – millised on need head meetodid, mis juba praegu olemas on ning mida tuleks veelgi rohkem juurutada.

Alustame raportit uuringus osalenud viie noore loo esitamisega. Selles, **esimeses peatükis** on toodud juhtumite lühikirjeldused, mis aitavad lugejal hilisemat analüüsi konteksti paigutada ning mõista, millele noorte erinevad kogemused tuginevad.

Raporti **teises peatükis** anname ülevaate viie uuringus osalenud noore menetlusprotsessi kogemusest. Uurime, kuidas mõistab ja tajub noor enda ümber toimuvat menetlusprotsessi; millised on peamised probleemkohad ja takistused, mis protsessis esinesid; milliseid emotsioone ja reaktsioone menetlusprotsess tekitas; kuidas noor tajus oma õigusi ja võimalust protsessi kulgu mõjutada.

Kolmandas peatükis keskendume spetsialistidele – analüüsime, kuidas noored ja nende pereliikmed menetlustega seotud spetsialiste näevad, nende rollidest aru saavad. Lisaks uurime, kuidas mõtestavad spetsialistid oma rolli menetlusprotsessis ja millised on nende kogemused alaealist õigusrikkajat toetavas võrgustikutöös ja juhtumite korraldamisel.

Neljas peatükk vaatleb menetlusprotsessi tulemit – õigusrikkumise tulemusel määratud mõjutusvahendeid ehk kohustusi. Küsisime spetsialistidelt, millised on mõjutusvahendite valiku printsiibid, ning noortelt tahtsime teada, millised on nende kogemused määratud kohustuste ja karistustega. Taastava õiguse raamistikuga seoses on oluline ka analüüsida, kuidas noored menetlusprotsessis ja selle järel oma tegusid mõistavad ja mõtestavad (sh selle mõju kannatanule ja enda rolli kahju heastamisel).

Viies, kokkuvõtlik peatükk, esitab peamised võtmekohad noorte kogemustes, millest lähtuvalt võiks ka lahendusi ja muudatusi ette võtta. Peatükis esitatud soovitusel on süntees uuringus osalenute seisukohtadest ja alaealiste õigusrikkujatega tegelevate spetsialistide veebitöötoas välja pakutud parimatest lahendustest.

Varasemad uuringud

Nagu öeldud, on töö eesmärk anda ülevaade hetkeolukorrast, et mõista, kuidas on mõjutanud 2018. aastal tehtud alaealiste õigusrikkujate erikohtlemise süsteemi muudatused noorte menetlusprotsessi kogemust. Need muudatused omakorda tõukuvad taastava õiguse printsiipidest, mis on jõudnud ka 2020. aastal kriminaalpoliitika põhialustesse, millega kriminaalmenetlused soovitakse muuta mitte ainult kiiremaks ja tõhusamaks, vaid ka inimkeskemaks ja ohvrisõbralikumaks⁴. Taastav õigus (ingl *restorative justice*) keskendub kannatanule, et taastada tema jaoks õigusrikkumisele eelnenud olukord ning hüvitada

⁴ Loe justiitsminister Raivo Aegi eessõna taastava õiguse teemanumbrile ajakirjas Sotsiaaltöö: <https://www.tai.ee/et/valjaanded/ajakiri-sotsiaaltoe/sotsiaaltoeoe-2020-4/eessona-taastav-oigus-keskendub-kahju-heastamisele>

õigusrikkumisega tekitatud kahju, kaasates asjasse puutuvad osalised⁵. Judith Strömpl⁶, viidates taastava õiguse „vanaisaks“ nimetatud Howard Zehrile, on välja toonud taastava õiguse peamised eesmärgid:

- hoolitseda kõigi, ent ennekõike enim kahjustatud asjaosaliste vajaduste eest;
- võimaldada süüdistataval võtta vastutus oma tegude eest ning heastada tekitatud kahju endale, ohvrile ja kogukonnale;
- tervendada kahjustatud osalisi ja kogukonda ning ühiskonda tervikuna;
- vähendada kuriteo kordumise tõenäosust;
- arendada turvalist kogukonda ning üldist rahu.

Alaealiste õigusrikkujate kontekstis on peamine rõhuasetus just asjasse puutuval osalisel, kahju tekitajal. Kriminaalmenetlustes ei peaks küsima seda, mis karistuse noor õigusrikkumise eest saab, vaid seda, kuidas rikutud suhted taastada ja hüvitada kahju kannatanule. See omakorda eeldab, et õigusrikkumisele lähenetakse viisil, mis võimaldab teo toime pannud noorel mõista selle mõju⁷. Raporti neljandas peatükis analüüsimegi, kas ja kuidas on uuringus osalenud noored taastava õiguse printsiipidest lähtuvalt oma tegu mõtestanud ning milline on selles määratud mõjutusvahendite roll.

Alaealiste õigusrikkujate teemaga on Eestis ka varem tegeletud, nii kõrgkooli lõputöodes kui ka tellitud uuringutes. Üks lähtepunkte ja võrdlusmaterjale on Euroopa Liidu Põhiõiguste Ameti (FRA) eestvedamisel Euroopa Liidu liikmesriikides tehtud lapsesõbralikku õigusemõistmist analüüsiv uuring, mille 2014. aastal korraldas Eestis Balti Uuringute Instituut⁸. Samuti annab rikkalikku sissevaate enne 2018. aastal kehtima hakanud alaealiste erikohtlemise süsteemi muudatusi tehtud analüüs, mis käsitleb tõsiste käitumisprobleemidega lastele ja noortele suunatud teenuseid⁹. Mõlemad uuringud peavad silmas inimkeskset lähenemist, kus lastelt ja noortelt endilt ning nende peredelt küsiti, millised on nende kogemused ja arvamused

⁵ Espenberg, K., Kiisel, M., Lukk, M., Soo, A., Themas, A., Themas, E., Villenthal, A. 2017. Kuriteoohvrite kaitse ja kohtlemise uuring. Tartu: Tartu Ülikool

⁶ Loe täpsemalt taastava õiguse teemanumbri ajakirjas Sotsiaaltöö: <https://www.tai.ee/et/valjaanded/ajakiri-sotsiaaltoe/sotsiaaltoeoe-2020-4/oigusemoistmise-kaks-paradigmat-ja-sotsiaaltoeoe-vaeaertused>

⁷ Loe täpsemalt Laidi Surva artiklist „Miks sobib taastav õigus noortele?“ ajakirja Sotsiaaltöö teemanumbri: <https://www.tai.ee/et/valjaanded/ajakiri-sotsiaaltoe/sotsiaaltoeoe-2020-4/miks-sobib-taastav-oigus-noortele-2>

⁸ Strömpl, J., Kaldur, K., Karu, M. 2014. *Child-friendly justice: Perspectives and experiences of children involved in judicial proceedings as victims, witnesses or parties. Social Fieldwork Research. Estonia.* Tartu: Institute of Baltic Studies. <https://www.ibs.ee/wp-content/uploads/Child-friendly-justice-Estonia-II-phase-report.pdf>

⁹ Aaben, L., Salla, J., Markina, A. 2018. *Tõsiste käitumisprobleemidega lastele suunatud teenuste analüüs.* Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis. http://www.praxis.ee/wp-content/uploads/2018/09/kaitumisprob-noored-raport_Praxis2018.pdf

seoses õigusemõistmise ja teenustega. Sihtrühma hääle kõlada laskmine on oluline ka antropoloogilise lähenemise juures.

Metodoloogia

Uuringu meetodid olid juhtumite käsitlemisel nii menetlustoimingute vaatlused kui ka süvaintervjuud menetlusprotsessi osapooltega. Järjepidev kontakt juhtumite osapooltega (õigusrikkuja, tema pere ja menetlejad) võimaldas meil protsessi kohta reflekteerivaid küsimusi esitada ja avada seda, kuidas osapooled tajuvad menetlusprotsessi ja milline on noore kogemus erinevates menetlusprotsessi etappides. Selline uurimismeetod andis kõige terviklikuma juhtumianalüüsi andmestiku.

Osalusvaatlus on oluline uurimismeetod, sest võimaldab anda vastuseid küsimustele, millele inimene ei oska verbaalselt vastata, sest ta ise ei pruugi teatud tegutsemisviise ja käitumismustreid osata lahti mõtestada. See, mida inimesed arvavad, mida nad teevad, mida nad räägivad, et nad teevad, ja mida nad päriselt teevad, võivad olla väga erinevad.

Juhime tähelepanu, et juhtumite kirjeldustes ja analüüsis esitame menetlusprotsessis viibijate tõlgendusi, mõtteid ja tundeid – see on kombinatsioon inimeste tajutud reaalsusest. Antropoloogidena on meie jaoks oluline mõista vestluspartnerit, mis tähendab ennekõike vestluspartneri usaldamist. Seetõttu esitame uuringus osalejate seisukohti nii, nagu nad neid meile rääkisid. Me ei kontrolli intervjuudes esitatud fakte, oleme heausksed uuringus osalejate suhtes ning ei otsi inimeste jutust objektiivset tõde. Meie jaoks on esmatähtis mõista, mis on kujundanud hoiakuid ja suhtumisi ning kuidas need omakorda mõjutavad noorel oma teo tagajärgede mõistmist.

Lisaks menetlustoimingute vaatlustele tegime noortega pikemaid ja lühemaid vestlusi, millesse olid kaasatud erinevad loovad ja osalejat kaasavad intervjuerimistehnikad. Menetlustoimingute spetsialistidega tegime valdavalt individuaalseid ekspertintervjuusid, mis sõltuvalt juhtumi keerukuse astmest ja spetsialisti kogemusepagasist töös alaealistega varieerusid ajaliselt poolest tunnist pea kahe tunnini. Kahe teema (alaealiste kaitsmise ja vaimse tervise) käsitlemisel kutsusime kokku ka spetsialiste, kes ei olnud seotud uuringus käsitletud juhtumitega. Nendega läbi viidud grüpiintervjuud keskendusid kindlale teemale ega läinud süvitsi ühe konkreetse juhtumiga.

Uuringusse püüdsime kaasata kõigi juhtumite puhul ka noore pere – vanemad, eestkostjad, õed-vennad –, kuid saime mitmeid äraütlemisi. Oli juhtumeid, kus lapsevanem oli näiteks küll nõus, et tema laps osaleb uuringus, kuid vanem ise ei soovinud olla uuringusse kaasatud intervjuu või mõne vähemformaalse vestluse kaudu.

Uuringu sihtrühm ja osalejad

Kaasasime uuringusse lapsed ja noored kolmes vanusegrupis: alla 14-aastased ehk süüvõimetus eas lapsed, 14–17-aastased ja 18–21-aastased ehk noored täiskasvanud. Valiku eelduseks oli, et neil noortel on uuringu välitööde perioodi vältel käimas õigusrikkumistega seotud kriminaalmenetlus¹⁰.

Koostöös Justiitsministeeriumiga ning prokuratuuri kaasabil valisime välja osalusvaatluseks sobivad juhtumid. Valimi koostamisel jälgisime, et esindatud oleksid erinevad süüteo liigid, raskusastmed, aga ka sihtgrupi mitmekesisus sotsiaaldemograafiliste tunnuste osas (nt vanus, sugu, kodune keel, päritolu, haridustase). Osalusvaatluseks võimaldati meile ligipääs menetlusprotsessi erinevatele etappidele. Juhtumite valikus olid esindatud erinevad ringkonnaprokuratuurid, kattes seega nii suuremaid kui väiksemaid linnu ning maakonnakeskusi. Menetlustoimingute vaatlused toimusid vastavalt juhtumi iseloomule ja raskusastmele erinevates asutustes, nagu politseimajas, arestimajas, laste turvakodus, kohtumajas, prokuratuuris.

Õigusrikkumiste menetlustoimingutel saime kaasas käia viie noorega. Kuuenda sobiva juhtumi leidmine osutus keerulisemaks. Riskide maandamiseks olid spetsialistid pakkunud kuuenda juhtumi jaoks kaks noormeest. Kuid erinevatel põhjustel ei õnnestunud kiiresti korraldada uuringus osalemiseks nõusoleku saamist ning teisalt pidurdusid ka menetlustoimingud. Näiteks sattus üks potentsiaalne uuringus osaleja psühhiaatriahaiglasse, kus viibib tänaseni, ning peatatud on ka noormehe kriminaalmenetlus. Seetõttu käsitleme kahe noormehe lugusid rohkem tausta ja kontekstuaalse materjalina, eelkõige kõlavad nende lugudes spetsialistide hääled ja arvamused.

Lisaks viiele noorele intervjuerisime ning vestlesime nende vanemate ja eestkostjatega (kahe ema ja ühe vanaemaga). Kokku intervjuerisime 34 spetsialisti¹¹, kes on oma töös seotud alaealiste õigusrikkumistega, kas otseselt menetlustoimingutega või olles osa alaealise juhtumit korraldavast võrgustikutööst (nt lastekaitse) või ka pakkudes teenust, mis on mõjutusvahendina noorele menetlustoimingus kohustuseks seatud (nt psühholoog).

Eetika ja välitööde refleksioon

Rakendusliku Antropoloogia Keskuse antropoloogidena lähtume oma töös antropoloogide eetikakoodeksist, mis rõhutab vajadust vältida kahju tegemist uuritavatele. Kuna see uuring keskendub alaealistele lastele ja noortele, kes on tundlik sihtrühm, taotlesime uuringu läbiviimiseks täiendava loa Tartu Ülikooli inimuuringute eetika komiteelt.

¹⁰ Vt Lisa1, toimingute vaatlused ja vestlused uuringus osalenud noorte ja nende vanematega.

¹¹ Vt Lisa2, uuringus osalenud spetsialistide intervjuude tabel.

Uuringus osalejatega on allkirjastatud uuringust informeerimise ja teadliku nõusoleku vormid, nii õigusrikkuja, tema vanema või eestkostja kui ka spetsialistidega. Uuringus osalejatele on selgitatud uuringu eesmärke, uuringu meetodeid ja tulemusi ning rõhutatud, et tegu on vabatahtliku osalemisega. Osalejatele on lubatud tagada anonüümsus ja konfidentsiaalsus. Raportis on uuringus osalejad (nii noored kui spetsialistid) esitatud pseudonüümidega, välja on jäetud identiteedimarkerid ja tunnused, mis võiksid lugejal aidata uuringus osalejaid tuvastada. Maandamaks uuringus osalejate isiku tuvastamise riske ei ole ka viie noore lood detailselt juhtumianalüüsi vormis esitatud. Räägime üldistatult läbivatest mustritest.

Reflekterides välitööde protsessi ja uuringu kulgemist, võib esile tõsta mõned teemad, mis võiksid uuringusse sattunud noorte valikut mõjutada või olla välitööde kujundajaks. Valimi segmenteeritud profiilidele oli mõnel juhul keeruline leida kandidaati, sest prokuratuuril polnud uuringu välitööde perioodil kriteeriumitele vastavat juhtumit. Näiteks soovisime leida noort, kes oleks peresise vägivalla juhtumite toimepanija – sellisele kriteeriumile me täpselt sobivat noort ei leidnudki. Noormees, keda prokurör pakkus, oli kriminaalmenetluses seoses vargustega, peresise vägivalla küsimus oli olnud õhus varem, kuid avaldust selle kohta polnud kannataja politseile teinud. Tajusime ka, et mõnel juhul pakkus spetsialist natuke n-ö lihtsamat juhtumit, mille puhul oli kergem ennustada menetluse kulgu. Võib oletada, et spetsialist pakkus juhtumit, mis oli talle mugavam, sest antropoloogi kohal viibimine tundus ilmselt niigi lisastressina ja mitte igapäevase töökohustuse osana. Ühe noorega kontakti võtmine venis just seetõttu, et juhtum oli halva korraldamise ja juhtimise tõttu spetsialistide võrgustikule ebameeldivusi tekitanud ning ilmselt tunti end antropoloogi lisandumisel ebamugavalt. Uuringusse aitasid spetsialistid leida üldiselt neid noori, kelle puhul võis spetsialist olla kindel, et me antropoloogidena saame noorega hea kontakti. Pakuti noori, kes on võõraste suhtes avatumad ja täiskasvanutega head suhtlejad. Ühe juhtumi puhul jäi ka mulje, et spetsialistide jaoks on uuring omamoodi juhtumi ja võrgustikutöö analüüsiks. Oma tööle oodati tagasisidet.

Kontakt noortega oli üldiselt väga hea. Nad olid nõus uuringus osalema ning ei avaldanud ka soovi uuringus osalemisest loobuda. Uuringu tutvustamisel ja esimesel tutvumisel tegelesime rollide määratlemise ja selgitamisega – kes on antropoloog ja mis on tema töö ülesanne; kuidas võiks noor meisse suhtuda. Noortega tutvumisel panime suurt rõhku usalduse loomisele, millest üks osa tähendas ka mänguliste tegevuste ja igapäevaste jututeemade kaudu nii antropoloogi kui vestluspartneriks olnud noore avamist. Vestluspartneritena olime ka meie aktiivsed ning avatud rääkima oma elust – see tähendas, et noored said ka meie käest küsida neile huvipakkuvate teemade kohta.

Vestluste ajal kasutasime palju loovaid meetodeid vastavalt individuaalsetele huvidele ja oskustele. Näiteks mõnel noorel palusime joonistada ja oma emotsioone kirjeldada värvikaartide

abil. Teise noore puhul aitas menetlustoimingutest mõistekaardi joonistamine, millele antropoloogi abiga märgiti olulisemad etapid ja märksõnad tunnete kohta.

Mõne juhtumi puhul võib öelda, et antropoloog kujunes noorele omamoodi tugi- või usaldusisikuks, kellega koos hiljem toimunu üle arutada ja seda reflekteerida. Menetlustoimingutesse küll antropoloog ei sekkunud, kuid siiski võis pelgalt antropoloogi kohalolu noorele (rahustavalt) mõjuda. Nii ütles esimest korda menetluses osalev tüdruk, et ärevust uue olukorra ja prokuröri ees aitas maandada see, et ruumis märkas ta ka tuttavat antropoloogi:



„Et ma ei tea, kui ma sinna sisse astusin, siis ... ma otseselt ei kartnud, aga mingi hirm oli ikka sees, aga no ma olin juba sinuga tutvunud, ja siis mul oli, et okei, ta [antropoloog] on seal.“ (Loore, 15-aastane, esimest korda menetluses osaleja)¹²

Uuringus osalemine ja antropoloogiga vestlemine oli ka noortele lihtsalt ajaviide (näiteks noormeestele erikoolis või vahi all olles) ning seotud väikeste n-ö tasudega. Erikoolis õppiv noormees sai vestlusteks mõnest ainetunnist ära. Samas ühele esimest korda menetluses osalevale noorele, kelle jaoks oli niigi palju uusi ja võõraid inimesi toimingutel, oli antropoloogiga vestlemine pigem tüütu lisakohustus. Ta küll tuli kokkulepitud ajal kohale, vestles, kuid samas kiirustas juba sõpradega kokku saama.

Noorte vanemad ja eestkostjad olid kõik nõus sellega, et nende laps uuringus osaleb. Kuid kahe noore vanemad keeldusid ise uuringus osalemisest – need olid vanemad, kes pole aktiivselt kaasatud menetlustoimingutesse ning ei tee eriti spetsialistidega koostööd. Kuid vanematele, kes olid uuringuintervjuuga nõus, oli see hea võimalus ennast tühjaks rääkida.

Juhtumite menetlustoimingutesse kaasatud spetsialistid olid üldiselt nõus uuringus osalema – see tähendas, et meil lubati menetlustoiminguid vaadelda ja oldi ka ise valmis intervjuud andma. Spetsialistide eelarvamusi ja kõhklosti aitas maandada ühelt poolt uuringu eesmärgi seletamine, rõhutamine, et me ei hinda konkreetse spetsialisti tööd, vaid otsime noore seisukohast kitsaskohti. Teisalt olid teadliku informeerimise ja nõusoleku vormid hea vahend antropoloogi ja spetsialisti omavahelise suhtluse ja õiguste teadvustamiseks ning kinnitamiseks. Märkimist väärib asjaolu, et uuringu valimisse sattusid alaealiste esindajatena advokaadid, kellest vaid üks oli uuringu jaoks nõus intervjuud andma. Kaitsjad põhjendasid intervjuust keeldumist ajanappusega ja vähese kontaktiga konkreetse noorega, mistõttu polegi millestki vestelda. Advokaatide kogemuse ja vaadete lisamiseks uuringusse korraldasime seetõttu ühe fookusgrupi intervjuu alaealiste kriminaalmenetluses esindamise teemal.

Covid-19 pandeemiast tingitud liikumis- ja kontaktide vähendamise nõuded mõjutasid väga vähe meie välitöid ja uuringus osalenud noorte menetlustoiminguid. Enamik menetlustoiminguid, mida soovisime vaadelda, toimusid ühises ruumis. Vaid ühel juhul oli antropoloog eneseisolatsioonis viibimise tõttu toimingusse kaasatud Skype'i vahendusel. Teisel

¹² Siin ja edaspidi – noortele ja spetsialistidele viitame varjunimedega.

juhul toimusid täiendavad toimingud (nagu näiteks täiendavate kahtlustuste esitamine) noormehele videosilla vahendusel, kuid antropoloogi spetsialistid toimingusse ei kaasanud. Vajalikud intervjuud ja jutuajamised saime piirangute reegleid järgides ära teha.

JUHTUMITE LÜHIKIRJELDUSED

Viie noore õigusrikkuja juhtumite menetlusprotsesside teekonnal kogetud takistuste ja probleemide paremaks avamiseks ja mõistmiseks esitame noorte lood kokkuvõtlikul kujul. Siin esitatud kontekst, mis koosneb noorte iseloomustusest ja kasvukeskkonnast, aga ka tehtud väär- ja kuritegudest ning määratud kohustustest, aitab raporti lugejal hilisemat analüüsi mõista.



Rein: mitmendat korda menetluses osaleja lugu

Rein on 17-aastane noormees. Ta on pärit Põhja-Eesti ühest tõmbekeskusest, kus elavad tema ema ning nooremad vend ja õde. Isa ei ela perega ammu koos, poiss suhtleb temaga korrapäraselt, aga Reinu psühholoog märgib: „Samal ajal isa teda kasvatanud ei ole ja kui Rein tema juurde läheb, siis ta pigem nagu annab Reinule kõike, kaasa arvatud alkoholi, pidusid.“

Rein on korduvalt õigussüsteemiga kokku puutunud. Reinu õigusrikkumisteks on peamiselt varastamised, sekka ka muid juhtumeid, mis reeglina toime pandud kambakesi. Pereliikmed ei usalda teda: õde ei luba talle oma telefonilaadijat, ema ei anna Reinu kasutusse pangakaarti, samuti ei usuta, mida poiss räägib või lubab.

„Ükskõik, mis mu kodust ära kaob, jälle süüdistatakse mind, kogu aeg on see nii. Alati mina süüdi. Ema ei usalda isegi oma pangakaarti minu kätte, ütlegi asja, raha ka ei usalda. Ainult venna kätte kõik või õe kätte ja siis nemad peavad minuga poes kaasas käima.“ (Rein, 17-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

Emaga on suhted olnud keerulised, kuna tal on alkoholiprobleemid ja spetsialistide sõnul ka depressioon, lisaks ei ole emal olnud ammu püsivat tööd. Praegu on ema ja poja suhted küll pisut paranenud seetõttu, et laps viibib enamiku ajast erikoolis¹³.

Kuni viienda klassi lõpuni oli Rein tubli õpilane. „Mul ei olnud isegi neljasid tunnistusel!“ meenutab ta. Ta osales erinevates huvitegevustes ning olümpiaadidelgi. „Mul lähekski kogu aeg koolis hästi, kui ma viitsiks teha midagi,“ ütleb Rein. Vahepeal tal siiski nii hästi läinud pole. Viltu hakkasid asjad vedama, kui suhted emaga halvenesid ja Rein kolis isapoolsete vanavanemate

¹³ Kasutame noorte ja perede sõnavara. Erikooli all mõeldakse kinnise lasteasutuse (KLAT) teenust. Loe täpsemalt: <https://www.sotsiaalkindlustusamet.ee/et/lapsed-pered/lastekaitse/kinnise-lasteasutuse-teenus-0> (17.03.2021)

juurde maale. See juhtus pärast viienda klassi lõppu ja kuuendat klassi alustas Rein uues koolis väikelinnas, mille külje all vanavanemad talu pidasid. Harjumine uue kooliga oli keeruline, aga seejärel hakkas ta koos uue sõbraga tundidest puuduma, suitsetati, tihedad olid käigud õppealajuhataja või direktori kabinetti: „Iga kord, kui politsei koolist mööda sõitis, siis kõik jälle küsisid: „Rein, mis sa tegid?“ Järjest hakkasid tulema varastamised – alguses varastati sõbraga koos šokolaadi ja jäätist, peagi juba aga üha julgemalt ja eriti alkoholi. Enne 7. klassi lõppu visati Rein koolist välja ning vanavanematel polnud ka eriti mõjuvõimu ega jaksu poisi probleemide lahendamiseks. Seega kolis Rein tagasi koju. Millalgi sel ajal puutus Rein esimest korda ka politseiga kokku, kui ta jäi varastamisega vahele ja politsei ta koju viis.

Rein palus oma vana kooli, et tal lastaks seal klass lõpetada, ning ta sai sellega hakkama. Suvel aga tehti koos sõpradega aina rohkem õigusvastaseid tegusid, millega jäädi ka politseile vahele. Prokurör määras Reinule tol suvel 20 tundi üldkasulikku tööd (ÜKT), ent varastamised jätkusid ja pärast üht järjekordset vahelejäämist määrati Rein 8. klassi jätkama erikooli.

Pärast õppeaasta lõppu sai Rein taas erikoolist välja. Üsna pea leidis ta üles vanad sõbrad ja alustas jälle alkoholi ja narkootikumide tarbimist. Esiolgu suutis ta õppeaasta alguses kooliga järjel olla, ent peagi hakkasid pihta puudumised ja et sõber Toomas, kes vahepeal oli kinnipidamisel olnud, sai 2019. aasta lõpupoole vabadusse, hakkasid juhtumised eskaleerima. „Vastavalt sellele, kas see sõber on sees või väljas, Reinu käitumine muutub raskemaks või kergemaks,“ kirjeldab Reinu psühholoog olukorda. Vahepeal jäi Rein alkoholi varastamisega ja narkootikumidega vahele ning osales lastekaitse määratud võõrutusprogrammis, ent kuna see ei andnud oodatud tulemusi ja poiss jätkas nii narkootikumide kui alkoholi tarbimist, otsustati see lõpetada.

Uuringus on vaatluse all kaks viimast kaasust, kuna need on omavahel läbi põimunud ja kogemused nendest on nii värsked, et Rein räägib kohati neist läbisegi. Esimene kaasus puudutab mitut episoodi, mis leidsid aset aprill–mai 2020 ning pandi toime ühe ja sama noortekambaga. Perioodi jooksul pandi toime mitu vargust, kambas tarvitati narkootikume jms. Kui juhtumi uurimine oli pooleli, tabati Rein mai lõpus järjekordselt varguselt, viidi arestimajja ja sealt edasi erikooli vahistamise asendamiseks. Juuli alguses määrati Rein varguste, sissetungi, auto ärandamise ja narkootikumide väikeses koguses käitlemise eest erikooli kuni 9. klassi lõpetamiseni. Veidi enne otsust toimus aga erikoolis vahejuhtum, kus Rein põhjustas kergema kehavigastuse nooremale koolikaaslasele. Selle kaasuse osas tehti otsus septembri lõpus ning Reinule määrati täitmiseks kohustuste¹⁴ pakett, mis jätkub pärast erikooli elektroonilise valve (4

¹⁴ Kasutame noorte ja perede sõnavara, milles kohustused viitavad mõjutusvahenditele. Loe mõjutusvahendite kohta täpsemalt: <https://www.prokuratuur.ee/et/alaealiste-oigusrikkujate-erikohtlemine> (17.03.2021)

kuud) ja käitumiskontrolliga¹⁵ (10 kuud). Erikoolis viibimise juures häirisid Reinu Covid-19st tulenevad piirangud kodukülastustele, mis võis kaudselt mõjutada seda, et 2021. aasta alguses läks Rein erikoolist „jooksu“ ja polnud veel märtsi alguseski tagasi.

Teet: mitmendat korda menetluses osaleja lugu

Teet on 19-aastane noor täiskasvanu ühest Lõuna-Eesti linnast. Teedu iseloomustamiseks kasutavad kõik spetsialistid märksõnu, nagu avatud, koostööaldis, sõbralik, heatahtlik.

„Ta on tagasihoidlik, heasüdamlik. Ta on selline elult palju lööke saanud ja ta tegelikult otsib kuskilt mingisugust tuge, armastust, sellist püsivust. Et sellist kodutunnet ta ei ole saanud tunda tegelikult terve oma elu vältel. Iseenesest on ta selline tore poiss.“ (Merike, uurija)

Kuid lisaks ütlevad spetsialistid ka, et Teedu sotsiaalsed oskused ei vasta tema vanusele:

„Mulle tundub ta oma bioloogilisest vanusest nooremana, aga muidu on lihtne ja avatud poiss. Käitub ja räägib kui 12–13-aastane võib-olla.“ (Kerli, kriminaalhooldaja)

Teet on keerulise saatusega noormees: ta on lastekodus¹⁶ kasvanud ja sealt iseseisvasse ellu astunud. Teedu emal peatati kahe lapse – Teedu ja tema noorema õe – hooldusõigused. Umbes 10-aastane Teet ja tema noorem õde paigutati lastekodusse kodulähedases piirkonnas, nad jätkasid mingil määral oma emaga suhtlemist, kuigi igapäevaselt ema enam laste elus ei osalenud. Nüüd, kui Teet on täisealine, elab ta ema juures, kuid suhted on keerulised alkoholiprobleemiga kasuisa tõttu. Teedul oli kaks venda, kuid nemad on surnud. Oma pärisisaga ei ole noormees kontaktis. Kõige lähedasemad suhted on Teedul oma õdedega, kellest vanem elab kaugemal, teises linnas. Noorem õde on veel alaealine ja elab lastekodus. Teet hoolib oma noorema õe käekäigust väga, vanema vennana tunneb ta vastutust oma õe eest. Hoolimata sellest, et emal ei ole ehk alati jagunud laste kasvatamiseks vahendeid ja jaksu, on Teet oma ema suhtes kaitsval positsioonil. Ta ei kritiseeri ema valikuid, vaid tahab siiralt ema aidata, olla talle nii majanduslikult kui muus osas toeks. Vestlustes Teeduga selgub, et pere pole sotsiaalmajanduslikult hästi kindlustatud. Teet räägib võlgadest, mida kohtutäitur emalt nõuab.

¹⁵ Mõjutusvahend, millega õigusrikkuja on allutatud käitumiskontrollile – Rein peab käima kriminaalhooldusametniku juures, elama kindlas kohas, ei tohi tarvitada alkoholi ega narkootikume, ei tohi suhelda kriminaalkorras karistatud isikutega, peab saama kriminaalhooldusametnikult loa õppimiskoha vahetuseks või tööle asumiseks, välismaale sõitmiseks.

¹⁶ Kasutame noorte ja perede sõnavara – termin lastekodu viitab asenduskodu teenusele. Asenduskoduteenus on vanemliku hoolitsuseta lapsele tema põhivajaduste rahuldamiseks peresarnaste elutingimuste võimaldamine, talle turvalise ja arenguks soodsa elukeskkonna loomine ning lapse ettevalmistamine võimetekohaseks toimetulekuks täisealisena. Loe: <https://www.sm.ee/et/asendus-ja-jarelhooldus> (17.03.2021)

Lastekodusse sattumisest Teet ise hea meelega rääkida ei taha. Ta kirjeldab põhjustena vaeseid elutingimusi. Vestluses Teedu emaga selgub, et Teedu alkohoolikust pärisisa oli vägivaldne nii Teedu kui Teedu ema vastu. Ema leidis uue elukaaslase, kelle juurde koos lastega põgenes, olles „paljas kui püksinööp“. Kuidagimoodi sattus pere sotsiaaltöötajate vaatevälja, seejärel peatati hooldusõigused. Ema vaimne seisund ei ole kindlasti stabiilne, kuid ka lapsed on üle elanud mitmeid traumaatilisi elusündmusi, millele viitab ka laste psühhiaatriahaiglasse sattumine:

„Kõik sõitsid mul muudkui seljas, et mina olen halb ema, mina ei tee seda, toda, kolmandat. Siis hakati seal sorima ja surkima ja põhimõtteliselt [sotsiaalpedagoog] keeras need kõik [ametnikud] seal üles ja need lendasid kõik mulle selga. Ja siis süüdistati meid, et meie ei vaata lastele järgi, mina ei käi tööl ja mina olen joodik ja mida veel. Ja siis põhimõtteliselt võetigi ära. Siis nad siia lastekodusse sattusidki. Ja see oli ka niiviisi, et Teet viidi hullumajja (hääl murdub) /.../ Ja kuna ma siis hakkasin õhtul lapsi taga otsima, et miks mu lapsed koju ei tule – selle kohta öeldi, et mida või keda sa otsid.“ (Teedu ema)

Igal juhul õnnestus Teedul 9. klass kohalikus põhikoolis ära lõpetada, sellest viimased klassid lihtsustatud õppekaval. Eriklassi sattumine tõi uusi sõpru, kellega koos hakati joomas käima ja „lollusi“ tegema. Sellest asjast sai alguse ka Teedu kriminaalne elu (kambas autode ärandamised ja autodest asjade vargused), mis päädis 5-kuulise vanglakaristusega ajal, mil Teet oli 17-aastane. Ta vabanes ennetähtaegselt ning talle määrati käitumiskontroll ja kohustused: kriminaalhooldusametnik, alkoholikeeld, riigist väljamineku keeld, aga ka kohustus õppida kutsekoolis. Kutseõppe omandamist Teet proovis, kuid ei pidanud kutsekoolis rohkem vastu kui paar kuud – olid raskused kohanemise ja sulandumisega, lõpuks ei läinudki ta tundidesse, vaid hiilis nädala keskel tagasi kodulinna. Kontrollreeglite ja kohustuste mittetäitmine viis Teedu aga tagasi vanglasse, et kanda ära ennetähtaegsel vabanemisel järele jäänud karistus, 11 päeva. Selleks ajaks oli Teet saanud juba ka täisealiseks. „Vangist vabanedes“ sai Teet kohaliku omavalitsuse abiga sotsiaalkorteri. Selles korterist elamist meenutab Teet kui üht oma parimat perioodi – pidi küll ise toimetama ja kõigega hakkama saama, ent seejuures oli tal palju vabadust. Kuna Teet oli oma sõprade kambas ainus täisealine, kes sel hetkel veel ka üksi elas, siis muutus tema korter kiiresti sõprade peamiseks kooskäimise kohaks. Kuid paraku langes noormees ka pettuse ohvriks – linnale korteri müünud mehel õnnestus Teedult korter tagasi „osta“:

„Ta pidi ka politsei orbiidis olema, aga praegust tegutseb veel edasi. Lollitabki siin vanureid ja sihukesti... ütleme nõrku inimesi. Täitsa hale on, lastekodulastele peaks mingi kaitse peale panema viieks aastaks, et ei saaks müüa või muid tehinguid teha. Sihukesed lihtsalt kasutavad ära neid lastekodulapsi. Ilmselt Teedult peteti see allkiri välja, et notari juures ära teha see.“ (Teedu ema)

Täisealise elu on Teedul läinud üle kivide ja kändude. Pärast korteri kaotust elab ta ema ja kasuisa juures. Palgatööd on Teet teinud vähe, hooajaliselt. Aga rohkem on nad sõpradega niisama koos käinud ja nagu Teet ise ütleb, siis „lollusi“ teinud. Suvel 2020 sai Teet prokuratuuris kokkuleppemenetlusega ÜKT¹⁷ kohustuse, mida ta aga eriti usinalt täita ei jõudnudki, enne lisandusid uued juhtumid. Sügisel sattusid Teet ja tema sõprade kamp taas politsei uurimise alla – sel korral kahtlustati mitme auto ärandamist, autodest tööriistade jms asjade vargusi. Kokku esitati Teedule süüdistus seitsmes kuriteoepisoodis jaanuarist 2020. Kuna episoodidega oli seotud üle kümne alaealise nooruki, siis võttis kriminaalasjade menetlemine kauem aega. Teet oli sügisel menetlusest kõrvale hoidnud ning seepärast vahistati oktoobris ning kokkuleppemenetlus toimus temaga kambast kõige viimasena alles jaanuaris 2021 – sellega määrati Teedule 1 aasta ja 2 kuu pikkune vanglakaristus.

Dima: esimest korda menetluses osaleja lugu

Dima on 14-aastane, esimest korda õigusrikkumise menetluses. Ta elab koos vanaema, vanaisa ja õega ühes Harjumaa linnas, käib 8. klassis ja harrastab vabal ajal sporti. Koolis on tema õppeedukust hinnatud rahuldavalt, aga tõsisemate käitumisprobleemidega pole ta varem silma jäänud. Kuna Dima on tavalisest kidakeelsem ning endast palju ei räägi, kujuneb pilt temast enamjaolt kolmandate isikute kaudu. Dima sotsiaalpedagoog iseloomustas poissi nii:

„Tal on varasemalt esinenud õpiraskusi. Ta on küllaltki nõrk õpilane, tal on palju rahuldavaid hindeid. Selles veerandis on tal isegi mitterahuldavad hinded. Distsiplinaarseid märkusi on tema kohta samuti tehtud: et ta ei tee tunnis tööd kaasa, et esineb keskendumisraskusi. Aga mingeid kakluse episoodide pole tal varem minu teada esinenud.“ (Tatjana, sotsiaalpedagoog)

Dima ei suhtle igapäevaselt ei oma ema ega isaga, vaatamata sellele, et nad elavad temaga samas linnas. Vanaema-vanaisa kasvatavad Dimat ja tema kaksikõde sünnist saati.

„Nad on alati minuga koos elanud, ema läks meie juurest minema, kui nad olid pooleteiseaastased, seepärast pidin ma nad aasta ja seitsme kuu vanuselt juba sõime viima. Mina käisin tol ajal veel tööl, siis mu õde käis neid hoidmas, isegi naabrid käisid. Hea, et ema nad mulle jättis, nende ema poleks lastega hakkama saanud.“ (Dima vanaema)

Spetsialistide ühisel hinnangul on Dima puhul tegu sellise juhtumiga, mida annab parandada, kuna poiss on pärit heast perest.

¹⁷ ÜKT ehk üldkasulik töö – ÜKT on tuntuim mõjutusvahend. Toime pandud kuriteo heastamiseks teeb alaealine ühiskonna kasuks õpingutest vabal ajal tasuta tööd. Loe: <https://www.prokuratuur.ee/et/alaealiste-oigusrikkujate-erikohtlemine> (17.03.2021)



„Ma arvan, et nende pere võib kutsuda heaks pereks, nii palju, kui ma tean.“
(Tatjana, sotsiaalpedagoog)

Uuriija usub, et levinud stereotüüp, et kõik saab alguse perest, ei pea alati paika. Dima puhul on määravaks saanud tema sõpruskond ning eakaaslaste mõju.



„Nende sõprade arvamus on väga autoriteetne ja seal loeb kollektiivne vaim ning sisemised seadused, millele sa pead alluma.“ (Olga, uurija)

2020. aasta septembris sai üks Dima sõbrannadest tunda küberkiusamist oma klassivennalt ning tüdruk otsustas meeleheites abi saamiseks sõprade poole pöörduda. Dima osutus sõpradest kõige õilsamaks ning otsustas sõbranna kaitseks välja astuda.



„Tüdrukutega ei tohi nii rääkida, nagu too lollakas rääkis, ta on ju tüdruk. Tahtsin talle selgeks teha, et nii ei tohi. Me käime erinevates koolides ja mind ei olnud sõbranna kõrval, kui see tüüp teda solvas, seega leppisin kokku, et saame pärast kooli kokku, kui ta ei karda.“ (Dima)

Dima tuli kokkulepitud ajal kooli juurde koos oma teiste sõprade-tuttavatega (umbes 20 inimest), kes kogu intsidenti ka filmisid. Dima väidab, et tema esialgne mõte oli kiusaja-poisiga lihtsalt rääkida. Kahjuks ei tulnud vestlusest midagi välja ning algas kaklus. Seda, kes esimesena löi, on raske tuvastada. Uuriija väidab, et Dima löi esimesena, Dima aga vastupidi, et poiss oli teda esimesena lükanud ja seeläbi provotseerinud kakluse. Kakluse tagajärjel oli kannatanud poisi näol ja kehal mitu vigastust.

Prokuratuuris menetlusprotsessi lõpetamisel sai Dima kohustusteks eneseanalüüsi kirjutamise ning psühholoogi külastamise. Hiljem aga ei aktsepteerinud prokurör tema eneseanalüüsi, sest essee koosnes vaid paarist lausest, ning muutis selle osa kohustusest riskimaandavateks vestlusteks erikonsultandiga¹⁸.

Loore: esimest korda menetluses osaleja lugu

Loore on 15-aastane tüdruk ühest Lõuna-Eesti väikelinnast. Politseiuuriija küsitud koolipoolne iseloomustus on Loore kohta väga positiivne: ta on väga heade õpitulemuste ja -edukusega õpilane, kes aitab klassis mahajäänuid, kui vaja. Hetkel õpib Loore 9. klassis. Loore tahab minna edasi kohalikku gümnaasiumi ja muretseb eelseisvate eksamite pärast. Covid-19 on mõjutanud Loore huvialade ja hobidega tegelemist – näiteks võrkpallitennis ta eelmise aasta kevadest enam ei käi. Rohkem veedab ta nüüd aega kodus – on arvutis, kuulab muusikat, joonistab.

Loore ema ja isa on lahku läinud, isa elab teises linnas ja Loore suhtleb temaga tihedasti, kuid ei ela temaga koos. Loore ja ema elavad üldiselt kahekesi. Ema uus elukaaslane päris

¹⁸ Prokuratuuri kasutatav, „muu kohustuse“ kategooriasse sobituv mõjutusvahend, mis näeb ette noore kohtumisi prokuratuuri alaealiste konsultandiga. Loe: <https://www.prokuratuur.ee/et/alaealiste-oigusrikkujate-erikohtlemine> (17.03.2021)

igapäevaselt nendega koos ei ela, sest mees käib välismaal tööl. Ema töötab vahetustega, pere majanduslik toimetulek on keskmine. Vestlustes spetsialistide ja toimingute vaatluste põhjal võib öelda, et pere tuleb toime ja saab endaga ise hakkama.

Ka ema iseloomustab Looret kui head last, kellega enne teismeiga ei olnud kunagi probleeme, Loore on hoolas ja iseseisev laps. Loore ema toob näite, et kuna tema töö on vahetustega ja üle nädala on öhtused vahetused, on pidanud laps 7-aastasest peale õppima ise toime tulema, enda ja koera eest hoolitsema. Ema on saanud alati tütart usaldada, sest Loore on kohusetundlik ja sõnakuulelik. Vanemana arvab ta, et omavahelised suhted on pingelisemaks läinud teismelise-eas: „Teismeeaga on see suhe lapsevanema-lapse vahel halvemaks läinud, see on fakt. „Emme, ma ei taha!“ – üks kinni ja ... (naerab).“ Aga varasemaid vargusi või muud seadusvastast pole Loore toime pannud.

Tüdruk varastas sügisel 2020 ühest kaubanduskeskusest peamiselt ehteid ja aksessuaare kokku üle 200 euro väärtuses. Kahtlustus esitati kokku neljas episoodis, mis toimusid samal päeval kaubanduskeskuses. Ülekuulamisel ütles Loore uurijale, et varastas uudishimust, et näha, kas nii saab teha ja kas jääb vahele või mitte. Ta oli kuulnud kelleltki, et niimoodi saab varastada. Loore analüüsis ülekuulamisel enda käitumist ja leidis, et tegi seda tagajärgedele mõtlemata, hetkeemotsiooni ajel.

Loore ema peab juhtunud kaudseks mõjutajaks sõpru. Kevadel sõbrunes Loore ühe „halva“ tüdrukuga, kelle mõjutustel Loore kevadel ka mõnel öösel koju ei tulnud. Vanemad arvavad, et selle tüdruku mõjud on näha ka varastamises – ju Loore sellelt sõbrannalt kuulis, kuidas poodide proovikabiinides saab asjadelt silte eemaldada ja võetud asjad kappi peitu viia. Loore ise ei hinda sõbranna mõju väga tuntavalt:



„Ma ütlesin ka talle [isale], et oli tõesti üks sõber, kes nagu siuke ... varastas ja nii, ja oli sihukeste halbade kommetega ja üleüldse, aga ma ei suhtle temaga oluliselt. Ja ma ei ütleks, et tema nüüd oluliselt mõjutas mind. Ise tegin otsuse.“ (Loore)

Kuna Loore elab väikeses linnas, kus n-ö kõik tunnevad kõiki, siis on ka see oluline tegur menetlusprotsessis. Loore juhtumist teavad ainult tema pereliikmed. Samuti on ema pisut mures ja loodab, et lapse eksimus kohalikul tasandil kuulujutuna liikuma ei lähe, et hoida tütre mainet. Ka prokurör kaalus kohustuse määramisel eelkõige seda, et määratud kohustus Looret ei stigmatiseeriks. Prokurör lõpetas menetluse kohustuse määramisega: Loore pidi kirjutama etteantud teemal – „Kuidas minu teod võivad minu tulevikku mõjutada“ – 1,5-leheküljelise essee. Nii Loore kui ema võtsid kohustuse hea meelega vastu ning Loore kirjutas essee juba paari päeva jooksul valmis ja edastas prokurörile.

Alina: alla 14-aastase menetluses osaleja lugu

Alina on 12-aastane tütarlaps ühest Ida-Virumaa linnast. Ta käib kesklinna kooli 6. klassis ning tema imepisikeses klassis on peale tema veel vaid üks õpilane. Tegu on eraldi asenduskodu ja turvakodu lastele mõeldud klassiga. Tüdrukule meeldivad koolis kõige enam matemaatika, ajalugu ja kunst. Alina lemmiktegevusteks on jalutamine, jalgpalli mängimine ja joonistamine. Lisaks jalgpallile läheks Alina hea meelega poksitreenni, aga tüdruku vanaema seda lubada ei saa, kuna see on tasuline.

Alina: „Ma armastan ekstreemsust, jalgpalli, poksi. Tahaksin osata enda eest väljas olla.“

Antropoloog: „Kas üleüldiselt või mingis konkreetses olukorras?“

Alina: „Nii üleüldiselt, kui ka siis, kui liiga tehakse. Mulle on tehtud liiga ja siis ma ei ole olnud võimeline vastu lööma!“

Alina vihjas esimesel kohtumisel antropoloogiga mitu korda, et talle on varem liiga tehtud, aga detailidesse ta ei soovinud laskuda. Alinal on psühholoogilised häired, mistõttu ta peab ravimeid võtma. Meie kohtumise ajal võtab ta oma ravimeid korralikult, kuna elab turvakodus, kus on selle üle range kontroll. Varem, kui ta elas koos vanaemaga, ei jälginud keegi väga, kui tihti ta ravimeid võttis, turvakodu lastetöö spetsialist eeldab, et ajavahemikel, mil ta vanaema juures elas, ei võtnud Alina neid üldse ning tema seisund oli hullemaks läinud.



„Ma ei usu, et seal keegi väga kontrollis, kui korralikult ta oma ravimeid võtab, vanaemal oli muudki teha, seda enam, et ta ei pruukinud ise alati adekvaatne olla!“

(Tamara, turvakodu lastetöö spetsialist)

Turvakodus on Alina elanud juba paar kuud, kuid see ei ole esimene kord, kui ta turvakodusse sattus, vaid kuues. Peamiseks põhjuseks on vanaema joomahood ning sellest tulenevad omavahelised tülid. Alina peretaust on väga keeruline. Nagu ta ise räägib: „Olen alates kolmandast elukuust vanaemaga koos elanud!“ Emaga õnnestus meil korraks kohtuda, et nõusolekuvorm allkirjastada ning paar sõna vahetada. Selgus, et Alina emal on piiratud hooldusõigus ning varsti peaks toimuma kohus, kus talt võetakse hooldusõigus täielikult ära. Ema on igati selle poolt, sest enda sõnul on tal raske Alinaga koos elada ja ta ei saa temaga hakkama.



„Mul on vahest tunne, et kõik mida ta teeb, teeb ta meelega, et mulle kätte maksta. /.../ Turvakodus peaks tal hea olema, eks nad parandavad ta seal ära!“ (Alina ema)

Turvakodu lastetöö spetsialist iseloomustab Alina ema järgmiselt: „Emme on tal selline, kellel jätkub südamesoojust ja armastust meestele, oma lastele ta seda anda ei saa. Alinal on veel vanem õde, kellest ta loobus, ja kolm Alinast nooremat last, keda ta parasjagu kasvatab. Oli vist ka keegi vahepealne laps, kes ära suri, aga ma ei ole kindel.“

Spetsialistide sõnul on Alinal kaks pahet: internetisõltuvus ja tungiv soov öösiti jalutamas käia. Mis puudutab internetisõltuvust, siis Alina tunnistab ka ise, et turvakodus on suurim

karistus see, kui tal ei lasta rahulikult internetis olla. Teine „pahe“ on tüdruku pidev soov kas kuskilt põgeneda või lihtsalt mööda tänavaid kõndida. Spetsialistid kutsuvad seda hulkumiseks, Alina ise aga tungivaks kireks jalutamise vastu.

” „Põgenen tihti bussiga siit minema, meeldib jalutamas käia! Ma jumaldan seda, olenemata ilmast. Isegi kui vihma sajab. Mäletan, kuidas ma suvel lühkarite ja sokkide väel vihma käes õues käisin ja siis vihmaloiku maha istusin. Talvel meeldib samuti jalutada, eriti pehme talvega, siis kui on palju lund. Mõnus!“ (Alina)

Antropoloogiliste välitööde alguses, mõned päevad pärast seda, kui antropoloog on vaadelnud Alina ja noorsoopolitseiniku vestlust, põgenes Alina taas turvakodust. Tema teatud mõttes antisotsiaalne käitumine (hulkumine) võib olla üks märk sellest, et Alinat on seksuaalselt kuritarvitatud. Sellele vihjavad ka Alinaga töötanud spetsialistid. Alina juhtum on väga mitmetahuline ja keeruline ning seda tuleks käsitleda kahest erinevast vaatevinklist, kus ühest küljest on ta õigusrikkuja rollis, teisalt aga kannatanu. Siin on kergesti äratuntav tsükliline muster: seksuaalne väärkohtlemine – põgenemine – väärtegu – turvakodu – põgenemine – seksuaalne väärkohtlemine. See lugu on justkui nõiarõng, kus sündmuste ahela erinevad elemendid mõjutavad üksteist vastastikku.

Alina on kõigest 12-aastane, kuid vaatamata sellele on tal politsei teada kokku 45 õigusrikkumise episoodi, sh nii väärteod pisivargustena, suitsetamine ja turvakodu kodukorra rikkumised (põgenemised ja hilinemised), aga ka juhused, kus ta on oma vanaema juures elamise perioodidel näiteks viibinud pärast kella 23 avalikes kohtades ilma täiskasvanud saatjata. Viimane väärtegu, mille menetlust õnnestus välitöö käigus vaadelda, toimus novembris 2020, kui Alina koolis tuvastati mitu Covid-19 nakatumisjuhtumit ning otsustati kehtestada karantiin. Kõik lapsed saadeti poole päeva pealt koju, kuid unustati sellest olukorrast turvakodu teavitada. Alina otsustas linna peale jalutama minna. Alguses oli ta eakaaslastega aega veetnud, kuid õhtu saabudes helistanud tuttavale mehele, kelle juures ta varemgi ööbinud on. Oma kodus oli mees alkoholi tarbinud ega soovinud Alinat turvakodusse tagasi lasta ning nii jäi tüdruk mehe juurde ööseks.

Alina ei räägi kunagi otse, et teda on seksuaalselt ära kasutatud, küll aga vihjab ta (ei tea, kas tahtlikult või mitte) sellele oma jutu sees. Pärast seda põgenemist turvakodust oli noorsoopolitseinik kindlal arvamusel, et mees on tüdrukut seksuaalselt ära kasutanud ning kommenteerib seda järgmiselt: „See, et ta (Alina) on tema juures juba varem ööbinud, vihjab sellele, et neil oli kontakt. Ma olen selles peaaegu et 100% kindel.“

Alina paigutati pärast viimast episoodi lastekodusse, meie kontakt Alinaga lõppes. Kuid Alina turvakodu lastetöö spetsialist hindab Alina seisundit positiivselt: „Talle väga meeldib seal [lastekodus], tal on seal oma tuba, mida tal pole varem kunagi olnud, ja vanaema juurde ei tahagi enam tagasi minna.“



ALAEALISE ÕIGUSRIKKUJA JA TEMA PERE KOGEMUSED KRIMINAAL- MENETLUSTES

Uuringus osalenud noored olid sattunud valdavalt kriminaalmenetlustesse, vaid 12-aastane Alina ei osalenud kriminaalmenetluses kahtlustatavana oma ea tõttu (alla 14-aastased on süüvõimetus eas). Seetõttu kajastame siin tähelepanekuid vaatlustelt, noorte ja lapsevanemate reflekteerivaid hinnanguid eelkõige kriminaalmenetlustele, aga juhime tähelepanu, et noorte jaoks ei pruugi alati olla selgelt eristatud väärteo- ja kriminaalteo menetlused.

Vaatlesime, kuidas reageerib, mõistab ja tajub noor enda ümber toimuvat menetlusprotsessi. Võrdlevalt vaatlesime, milliseid takistusi ja probleemkohti nägime meie kõrvalseisjatena ning mida arvasid noored ise. Lisaks on vajalik mõista ka lapsevanemate ja lähikondlaste kogemusi, nende takistusi menetlustes, sest noort mõjutavad oluliselt ümbritsevate inimeste hinnangud ja suhtumised. Analüütilise meetodina kasutasime selles analüüsis kasutajateekonna raamistikku – menetlusprotsessi kujutasime kui teekonda vahelejäämisest kuni kohustuse täitmiseni (vt lisa 3–4, esimest korda menetluses osaleja ning mitmendat menetluses osalenud noorte ja nende vanemate teekonna joonised).

Varasemates uuringutes on spetsialistide seisukohast nimetatud nelja põhifaktorit, mis õigusemõistmise protsessis alaealisi mõjutavad: täiskasvanute keelekasutus, keskkond (ruumid), kohal viibivad inimesed ja juhtumi olemus. Neis uuriti spetsialistide kogemusi alaealistega nii tsiviil- kui kriminaalmenetlustes ning ka juhtumite tüübid ja alaealise rollid selles olid väga erinevad (ka tunnistaja, ohver)¹⁹. Meie uuringuga haakuvad siin kõige enam mõjutavate teguritena keelekasutus, kohal viibivad inimesed ja pisut ka ruumid. Samal ajal on huvitav, et enamik uuringus osalenud noori täiskasvanute keelekasutust probleemina ei näe. Kõrvalseisjatena märkasime, et mõnikord tõlgendavad noored asju valesti, kuna sõnad ja terminid on neile võõrad. Ka ruumide suhtes olulisi takistavaid tegureid analüüsi käigus ei ilmnenud – noored tajuvad, et menetlustoimingute ruumide valik jms ei ole nende kontrolli all, see pole asi, mida küsimuse alla seada, vaid tuleb lihtsalt ruumiga kohaneda. Märksa olulisem on aga noorte jaoks see, kas menetlustoimingut tegev spetsialist noorega kontakti saavutab, millised inimesed noore ümber on ja kuidas temaga suheldakse. Aga lisaks näeme, et olulised

¹⁹ Kaldur, K., Karu, M., Meiorg M., Käsper, K. 2015. Lapsesõbralik õigusemõistmine – spetsialistide seisukohad ja kogemused. Tartu: Balti Uuringute Instituut. https://www.ibs.ee/wp-content/uploads/Lapsed-kohtumenetluses_kokkuv%C3%B5te.pdf

mõjutegurid on noore kogemused, emotsionaalne tugi ja turvatunne ning muidugi spetsialisti oskused ja isikuomadused töös laste ja noortega.

Vahelejäämine, kinnipidamine

Noores tekitab vahelejäämine ärevust, pettumust ning ka süü- ja häbitunnet. Analüüsisides noorte kogemusi, leidsime, et noorte reaktsioonid erinevad eelkõige selles, kas noor on menetluses esimest korda või on tal varasemaid õigusrikkumisi olnud. Oluline tegur on ka pere toetuse olemasolu või selle puudumine – kasvukeskkond mõjutab, kuidas mõtestab oma tegu noor vahelejäämise hetkel ja ka hiljem.

Esimest korda menetluses osaleja murekohad:

- Turvatöötajate alandav ja hinnanguid andev käitumine.
- Turvaruumis tehtava turvakontrolli ja menetlusprotsessi tutvustamine jääb noorele ebaselgeks.
- Hirm omakohtu ees võib olla suurem politsei kätte sattumisest.

Mitmendat korda menetluses osaleja murekohad:

- Kogemused politsei ja teiste menetlejatega võivad vastastikku eelarvamusi ja hoiakuid luua, mis vahelejäämisel või kinnipidamisel tekitab omakorda noores tunde, et tema kohta antakse hinnanguid juba enne, kui ta oma tegu põhjendada saab.
- Arestimajas kinnipeetuna olemine mõjub rusuvalt.

Esimest korda menetluses osalejale mõjub näiteks turvatöötajale kaubanduskeskuses vahelejäämine šokeerivalt, juba pelgalt turvaruumi kõndimine koos turvatöötajaga on alandav, häbistav. Intervjuust noorega tuleb välja, et turvatöötajad ei pruugi alati osata noorele edasist turvakontrolli, protokollid jms tegevusi arusaadavalt selgitada. Ka kaubanduskeskuste turvaruume peeti ebameeldivateks kohtadeks väiksuse ja umbsuse tõttu. Teisalt koges noor alandavat suhtumist, hinnanguid, mis turvatöötaja professionaalsuse piiridest väljuvad. See omakorda võib tekitada trotsi, umbusku spetsialistide suhtes ning võib edasist õigusemõistmist ning teo ja tagajärje seoste mõistmist ja mõtestamist takistada.

” „See turvatöötaja oligi selline, et [teeb turvatöötajat järgi, pööritab silmi] „noh, ma pean siis uue paberi tooma, lootsin, et saab siin ühe paberiga hakkama, aga ei“. Ta oli selline üleolev ja niimoodi. Aga tegelt seal turvaruumis /.../ Ega seal ei peagi olema mingi, et issand, kui tore, et keegi varastas, aga lihtsalt et see turvatöötaja oleks võinud pigem vait olla.“ (Loore, 15-aastane, esimest korda menetluses osaleja)

Aga noor võib ka tunda teatavat kergendust, kui vahejuhtumit hakkab uurima politsei, sest hirm kannatanu kättemaksu või omakohtu ees on märksa suurem. Suhtumine politsei institutsiooni oli esimest korda menetluses osalevatel noortel aupaklikum, austavam kui noortel, kellel on õigusrikkumistega korduvaid kogemusi. Siin võib sekkumiskohana märgata sobivat kohta: spetsialistid pakuvad ja võimaldavad luua turvalise õhkkonna, kus noor õigusrikkuja ja kannatanu kokku viia. Konfliktivahendus võib olla mõjusam esimest korda menetluses oleva noore jaoks.

Seevastu mitmendat korda menetlusprotsessis osalev noor on suuresti mõjutatud nii isiklikest (mitte kuigi positiivsetest) kogemustest, aga ka sõprade ja lähikondsete suhtumisest politseisse. Nende noorte jaoks on vahelejäämine ja kinnipidamine politsei poolt natuke kassi ja hiire mäng – põgenemine politsei eest tekitab adrenaliini. Teisalt arvatakse, et politsei ei saagi teada toimepandud vargustest või kui saadakse, siis selleks ajaks on noor jõudnud end juba osavalt ära peita või varastatud asjadest kasu saada (näiteks varastatud alkoholi ära tarbida). Aga ka need noored tunnistavad siiski teatavat hirmu politsei ees.



„Kui ma mööda mahajäetud hooneid jalutasin, sain selle eest trahvi! Seal kutsekooli juures seisid mendid oma autos, proovisin nende eest ära joosta, oli hirmus, aga see oli seda väärt!“ (Alina, 12-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

Nii nagu noorel võivad olla kogemuste varal kujunenud eelarvamused politsei suhtes, tajuvad ka noored enda suhtes spetsialistide eelarvamusi ja hoiakuid. Sellised suhtumised, ükskõik kas verbaalselt väljendatud või mitte, suurendavad noore usaldamatust õigusemõistmise protsesside ja spetsialistide suhtes, sest ta tunneb, et temalt ei eeldatagi muud kui pahandusi.

Kõige ebameeldivamaks kogemuseks võib kinnipidamisel noore jaoks olla arestimajas kuni 48 tundi üksinda kongis olemine²⁰. See ehmatab, jätab esimesel korral ebameeldiva, paha tunde – nii näiteks ütles Rein, et see oli „rõve“ kogemus, sest „räigelt närvi ajab see, et seal tuli põleb kogu aeg, magada ei saa“. Aga Teet, kes on varemgi kinnipidamisel viibinud, ei väljendanud sel korral arestimaja kohta erilisi emotsioone. Kuna ta oli varem end mitu päeva politsei eest varjanud, oli ka sõpradega eelmisel ööl joomisest pohmellis, magamata ja söömata, võib järeldada, et ta oli kinnipidamiseks vaimselt valmis ja samas andis arestimajas olek võimaluse veidi puhata.



Ühe korra käis siin ja hakkas lihtsalt naerma mu üle ja ütles, et sa oledki niuke sitakeeraja, et ma olen kindel, et me näeme veel, lihtsalt naeris nagu, mõnitas.

(Rein, 17-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

²⁰ Rein ütles, et ta viibis arestimajas reedest kuni esmaspäevani, mille järel ta toimetati vahistamise asendamiseks kinnisesse lasteasutusse. Reinu taju arestimajas oldud aja kohta ilmestab mitmel korral vestluste käigus rõhutamine, et ta oli arestimajas viis päeva: „Ma mõtlesin, et kui ma nagu arestimajja lähen, et ma saan nagu seal aint ühe öö olla kasvõi. Vaata, et järgmine päev tulen välja, aga ei, ma istusin seal viis päeva. Ja siis toodi mind siia kohe.“ (Rein, 17-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

Toimingud politseis

Toimingud politseis on eelkõige seotud uuringus osalenutele kahtlustuse esitamise ja uurija juures ülekuulamisega.

Esimest korda menetluses osaleja murekohad:

- Pikk ooteperiood vahelejäämise ja politseisse kutsumise vahel tekitab ärevust, lisapingeid kodus.
- Eelseisva ees suurendavad hirmu eelarvamused filmide põhjal, teadmatus, kuidas toimingud tegelikult käivad ja mis on spetsialistide rollid menetluses.
- Seletatu ei jää ärevusest meelde.
- Ekraanilt lugeda on halb, ei saa keskenduda tekstile.
- Kahtlustuses esitatu on suunatud spetsialistile, noor vajab teksti detailsemat lahtikirjutamist (nt varastatud esemete kohta). Teksti lugemist võivad raskendada ka keeruline lauseehitus, teksti liigendatus ning teksti vormistuslikud aspektid.
- Tõlke kvaliteet on ebaprofessionaalne, mistõttu ei saa noor tõlgitavast jutust aru.
- Noored ei tea, kas ja millal avaldada soovi kaitsjaga omavahel rääkida.
- Toimingutel esineb noore tagant kiirustamist.

Mitmendat korda menetluses osaleja murekohad:

- Noored võivad varasema kokkupuute tõttu kogeda spetsialistide negatiivset suhtumist, eelarvamusi.
- Eeldus, et mitmendat korda menetluses osaleja juba teab ja tunneb oma õigusi-kohustusi, ei pea paika. Need ei ole mällu kinnistunud.
- Samas on ka noorel tunne, justkui olles teinud menetlusprotsessi juba läbi, on üldjoontes kõik teada. Seetõttu tunnistavad noored, et nad ei loe õiguste-kohustuste deklaratsiooni tegelikult mõttega läbi.
- Varasem „mittemidagiütlev“ kontakt kaitsjaga mõjutab kontakti loomist ka uues menetluses: noored ei kipu kaitsjaga omavahel vestlema eelarvamuste ja varasemate kogemuste tõttu.

Vanasõna „ootaja aeg on pikk“ peab kindlasti paika ka toimingule kutsutava noore ja tema vanema jaoks, hoolimata sellest, kas tegu on esimest või mitmendat korda menetluses osalejaga. Pikk ootamine põhjustab lisapingeid noore ja tema vanemate suhetes. Teisalt võib see venimise tunne tekitada näilise lootuse n-ö pääsemisest.



„Esimene nädal oli kindlasti pingeline. Ema oli ka, et millal see tuleb, ja ema oli ka hästi pinges. Esimesel nädalal ei tulnud ... Vist kolm nädalat läks aega, kuni ma sain

siis teada, et meid kutsutakse [uurija juurde]. Viimasel nädalal, kolmas nädal, siis ma arvasin, et kas nad on ära unustanud. Politseinikud [rääkisid turvaruumis] et noored võetakse tavaliselt kiiresti ette, et neid käsitletakse kiiresti.“ (Loore, 15-aastane, esimest korda menetluses osaleja)

Kui täiskasvanutena paneme rõhku meid ümbritsevale keskkonnale ja ruumide tingimustele, siis noored sellele tegelikult erilist tähtsust oma kogemuses ei omistanud. Alinat ümbritses turvakodu tuttav keskkond, võib oletada, et tal oli julgem ja kindlam tunne spetsialistiga rääkides. Vaatlusel täheldasime, et Dima oleks tahtnud uurijaga vestelda hoopis politseimaja laste ülekuulamisruumis. Loore meelest oli ruum piisavalt neutraalne, ta tundis kergendust, et see polnud nagu filmidest nähtud akendeta ja klaasseinaga tuba. Politseisse kutsutud noored märkasid ruumides ka võimu ja hierarhiat markeerivaid elemente – kahtlustavale mõeldud tool on kõva, mõnel juhul ülekuulamisruumis ka pöranda küljes kinni, aga seevastu uurija tool on pehmem ja mugavam. Noored ei pööra ruumile väga suurt tähelepanu, sest selle muutmine ei ole nende võimuses, ruumi tingimustega saab vaid kohaneda.

Uudne olukord menetlustoimingul, võõrad inimesed ja harjumuspärasest teistsugused ruumid tekitavad noores ärevust ja hirmu. Ka võivad filmides, sarjades nähtu ning sõpradelt kuuldu mõjutada seda, millise eelhäälestusega noor politseimajja saabub. Noored tunnistavad, et on pisut ärevil, kardetakse „uurija karjumist“, liigselt „näägutavat“ ja sõrme vibutavat suhtumist kogeda. Kuigi tegelikkuses vaatlustel nähtu erines ettekujutusest väga palju – uurijad olid rahulikud, noorega arvestavad. Ka noored ütlesid, et kartus kohata karjuvat uurijat ei saanud sel korral kinnitust. Ent ometi tuleks menetlejatel rohkem sellega arvestada, et ärevusest, pingeolukorrast tingitult on noorte tähelepanu häiritud. Esimest korda menetluses osalejale selgitatakse küll võib-olla põhjalikumalt noore õigusi-kohustusi, antakse ülevaade eelseisvast toimingust ja juures viibivatest spetsialistidest, kuid ei arvestata sellega, et kuuldu lihtsalt menetlustoimingus ei kinnistu. Pisut rutakalt eeldavad spetsialistid, et mitmendat korda menetluses osalevad noored teavad juba kogemuse põhjal, kuidas asjad käivad. Samas on ka noorel endal tunne, et teinud menetlusprotsessi juba kord läbi, on üldjoontes kõik teada. Seetõttu tunnistavad noored, et nad ei loe õiguste-kohustuste deklaratsiooni tegelikult mõttega läbi.

Uuringus osalenud noored kogesid mõnel juhul ka uurija tehtud kahtlustuse esitamise ja ütluste võtmise toiminguid positiivselt. Seda eelkõige juhul, kui uurija oli tasakaalukas, juhtis toimingut hästi ning oskas noore pinget õigel hetkel maandada.

Vaid 12-aastase Alina juurde tuli noorsoopolitseinik ise turvakodusse vestlema, seetõttu on ka tüdruku kogemus teistest noortest erinev. Alinal sujus vestlus noorsoopolitseinikuga

Ma ei viitsi väga neid lugeda. Sellepärast, et iga kord on sama asi ja ma olen juba pidand neid nii palju lugema, esimene kord lugesin ära ja ma rohkem pole lugenud.

(Rein, 17-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

hästi, kuna spetsialisti kõneviis oli väga sõbralik ja hooliv, hääletoon malbe ning ta ei kasutanud kõva häält ning suhtles Alinaga üleüldiselt väga ettevaatlikult, justkui kardaks tüdruku üleliigselt emotsionaalseks muutumist.



„Alinakene, kallid, sa jääd kohe magama, sa pole vist üldse magada saanud?“ (Tiiu, noorsoopolitseinik)

See oli väga kontrastne turvakodu lastetöö spetsialisti kõneviisi ja hääletooniga, kes pigem süüdistas Alinat selles, et too põgenes ning ähvardas mitu korda, et saadab ta kuskile kaugemale (linnast välja) lastekodusse.

Noore kõige suuremateks takistusteks on tegurid, mis mõjutavad süvenemist ja spetsialistide jutust arusaamist. Tõlgi rolli menetlusprotsessis sai jälgida küll vaid ühe juhtumi põhjal, kuid menetluse kahes erinevas faasis. Vaatamata sellele, et Dima ja tema asjaga tegeleva uurija emakeel on vene keel, vormistas uurija protokollid eesti keeles ning kasutas hiljem tõlgi abi, et see Dimale ära tõlkida. Kuna tõlge toimus veebis, polnud Dimal seda kerge jälgida, põhjuseid oli mitu: halb internetilevi, tõlkija hääle monotoonus, lünklikud fraasid, puudulik tõlke kvaliteet. Tõlk ise ei pöördunud Dima poole kordagi, vaid luges tuima häälega tõlgitavat teksti maha. Skype'i vahendusel läks kaduma ka oluline mitteverbaalse suhtluse osa – noor ei saanud žestidega tõlgile märku anda, kui ta millestki aru ei saanud, sest kaamera ei olnud sisse lülitatud. Veebi vahendusel kellegi menetlusprotsessi kaasamist nägime küll uuringus osalenud noorte toimingutes vähe, kuid võib vaid oletada, kui ebamugav on selline suhtlus siis, kui menetlejal on näiteks toimingus kandvam, juhtiv roll.

Oluliselt mõjutab ka see, kui menetlustoimingu tegija ei kontrolli, kas noor luges teksti ja kuidas ta loetust aru sai – näiteks peegeldavate, tagasisidet soovivate küsimuste kaudu. Süvenemist teksti mõjutab ka see, millisel kujul on tekst esitatud. Tekst noore poole suunatud ekraanil pole hea lahendus, sest noore funktsionaalne lugemisoskus ja keskendumisraskused pingelolukorras takistavad seda, et ta mõttega asja läbi loeb. Noored eelistasid ka ise paberil väljatrükki, lisaks sellele, et uurija teksti ette loeb. Kuid oluline on ka rõhutada, et noored tajuvad n-ö võimuhierarhiat: nad ei palu ise lahendust, mis neile mugavam tundub, sest tuntakse end „pahategija“ ja „süüaluse“ rollis, mis takistab spetsialistilt abi paluda. Keskendumist häirib oluliselt ka kiirustamine – näiteks toimingu lõpus kiirustab menetleja juba allkirjade andmist, juhendab, kuhu allkiri paberil kirjutada, kuid ei oota piisavalt, et noor saaks ka teksti läbi lugeda.



Ma ei saanud väga aru, mida ta rääkis, see oli nii segane, kui me kohal [füüsiliselt ühes ruumis] ja tema Skype'is. Ma ei kuulanudki teda peaaegu.

(Dima, 14-aastane, esimest korda menetluses osaleja)



„Ma ei tea, ma pidin igale poole allkirja andma? Ja siis kõik olid, et aa pane siia ja pane siia ja ... Ma ise ei jõudnudki enam väga tutvuda, millele ma seal allkirja täpselt panin. /.../ Allkirjastamisel oleks võinud anda rohkem aega tutvumiseks, et kuhu ma alla kirjutatan.“ (Loore, 15-aastane, esimest korda menetluses osaleja)

Veel toovad noored välja, et kahtlustuse sisu võiks olla detailsemalt lahti kirjutatud. Näiteks pikk nimekiri varastatud pisiesemetest on koostatud spetsialisti perspektiivist, tema tööks vajalikul viisil, kuid ei arvesta nimekirja lugeva noore mälu ja seostamisvõimet. Lakooniline nimekiri ei pruugi noorel aidata meenutada, mis asju ta varastas, ning see omakorda võib jätta mulje, et nimekirjas on midagi, mida talle „püütakse kaela määrada“.

Ühe läbiva muustrina tõstatub noorte kogemustes kaitsja rollist mitteamusaamine. Vaatlejatena tuleb meil nentida tõika, et vaid vähesed kaitsjad panid ise ette menetlustoimingu eel noorega omavahel vestelda. Ning teisalt ei osanud või ei näinud selle jaoks vajadust ka noored ise. Hilisemas refleksioonis jäid noored hätta kaitsja rolli mõistmise ja mõtestamise juures, sest oli ka juhtumeid, kus kaitsja noorega terve menetlustoimingu aja otsekontakti ei astunudki. Kogemused kaitsjatega võtab hästi kokku Reinu tsitaat: „Kaitsja ei teinud midagi, ta lihtsalt magas.“ See annab põhjust oletada, miks noored kaitsjatesse umbusklikult ja eelarvamusega suhtuvad. Noortes tekitab trotsivat ja pettunud suhtumist see, kui kaitsja ei selgita oma rolli menetluses või juhib kontakti noorega halvasti (mitte empaatiliselt, kiirustavalt).

Toimingud prokuratuuris

Uuringus osalenud noored puutusid prokuratuuri ja hiljem kohtuga kokku erinevatel viisidel: a) siis, kui nende kriminaalmenetlus lõpetati hoiatusega prokuratuuris ning kohtumisel prokuröriga arutati kohustuse sisu; b) siis, kui prokuratuuris tehakse kokkulepe ja; c) seejärel menetlus lõpetatakse mõjutusvahendi või karistuse määramisega kohtus. Noore vaates on need kohtumised üpriski sarnased, oma mõttelt kokku sulanud.

Esimest korda kriminaalmenetluses osalejatele jäigi prokuratuur menetlustoiminguna viimaseks punktiks: prokurör määras noortele kohustused ning menetlus selle prokuratuuri käiguga lõppes. Mitmendat korda menetluses osalejatest Reinu menetlus lõpetati koos kohtu poolt määratud kohustuste paketi, mis hõlmas erikooli määramist ja lastekaitse juhtumikorraldusele allumist ning seejärel elektroonset järelevalvet ja käitumiskontrollile allumist. Teet sai kokkuleppe järel karistuse nii kahjude hüvitamise kohustuse kui vangistusena. Noorte hinnangud kogemustele prokuratuuris on seotud mõneti ka sellega, kuidas nende menetlused lõppesid.

Esimest korda menetluses osaleja murekohad:

- Taas tundub ootamine politseis tehtud toimingute ja prokuratuuri kutsumise vahel väga pikk.
- Noor tuleb prokuröri juurde suures pinges ja ärevuses, mis pärsib tasakaalukat vestlust, noore tähelepanu ja keskendumisvõimet.
- Kohustuste selgitamine on hetk, kus tuleb väga palju uut informatsiooni. See kõik ei pruugi noorele meelde jääda.

Mitmendat korda menetluses osaleja murekohad:

- Noortele tundub, et eeldatakse, et nende varasema kogemuse tõttu pole sel korral nii põhjalikult tarvis kõike seletada.
- Toimingu tagantkiirustamine annab noorele mitmeid valesignaale: neile võib tunduda, et otsused on noore osalusega, tagaselja juba ära tehtud.
- Noores tekitab tuska ja pahameelt ka see, kui menetluses tehakse vigu – miks peavad noore vanemad maksma selle eest, kui spetsialist ise eksib ja protseduur seepärast ajaliselt pikemaks muutub.

Esimest korda menetluses olevale noorele on kõik selles toimingus täiesti uus ja võõras: uus maja, uus inimene/inimesed teisel pool lauda. Kui politsei tööd, uurija rolli ja tegevusi kahtlustuse esitamisel ning ülekuulamisel ollakse veel filmidest nähtud, siis eelseisev kohtumine prokuröri ja jääb noortele ebaselgeks. Palju sõltub sellest, millist eeltööd ja -häälestust toimingule teevad täiskasvanud omavahel. Kuidas näiteks prokurör telefonikõnes selgitab toimingut, noore ja lapsevanema rolli selles ja teisalt kui arusaadavalt oskab lapsevanem seda oma lapsele edasi rääkida. Teadmatus ja ka väärtõlgendused tekitavad noores lisapingeid, mis omakorda takistab prokuröri oma töö tegemist. Nii Dima kui Loore olid prokuröridega vesteldes suure pinge all, mis väljendus nutma puhkemises.

Aga noored võivad ka n-ö lukku minna ning tegelikult mitte kaasa rääkida. Nii näiteks ei väljendanud Teet oma vahetuid emotsioone prokuröri ja kaitsjaga kokkuleppemenetluses. Kui prokurör noore arvamuse küsimiseks tema poole pöördus: „Mis sa kostad?“, tuli nii prokuröri kui kaitsjal seda mitu korda korrata, et saada teada, kas Teet on pakutava kokkuleppega nõus. Selles juhtumises on teatud vastuolu ka spetsialistide ootuste suhtes noorele: hoolimata noore täiseast on neid

Aga mida ma vaidlen vastu? Kui ma poleks nõustunud kokkuleppega, siis ma oleks võib-olla hoopis uue karistuse saanud. See oleks võib-olla veel suuremaks läinud ja siis oleks see protsess jälle veninud. Niigi on pikk aeg olnud.

(Teet, 19-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

spetsialiste, kes toonitavad, et tuleks arvestada ka „sotsiaalset ja vaimset küpsust“ ning leiavad, et Teeduga tuleks suhelda pigem kui alaealisega. Ent samas oma tegude eest oodatakse temalt vastutamist kui täiskasvanult. Prokuratuuris ei märganud kumbki – ei prokurör ega kaitsja –, et Teet vajab tegelikult rohkem aega, rahulikumat läbirääkimist, tegude põhjalikumat analüüsi. Näiteks tekitas ebaõigluse tunnet see, et kehaline väärkohtlemine, mille eest Teet sai kaks kuud vangistust, oli toime pandud n-ö õilsal eesmärgil kaitsta oma alaealise õe au täisealise meesterahva ees. Hiljem reflekteeris Teet ise, et tal oli tunne, et otsused on juba tagaselja tehtud ja oma arvamuse avaldamise kohta siin ei olnud. Ta tunnistas ka, et kartis kaasa rääkida ja teha ettepanekuid lühema karistuse osas, et mitte prokuröri pahandada.

Märkasime ka, kuidas erinevate toimingute juures rõhuvad spetsialistid ajakulule ja tasude suurenemisele. Nii näiteks püüdis kaitsja Teetu tagant utsitada oma seisukoha väljendamisele, öeldes: „Taksomeeter tiksub, sa oled täisealine ja pead otsuseid vastu võtma. Kui tahad küsida, siis tee seda, see on see koht.“ Ent samal ajal tekitab pahameelt noortes ka see, kui spetsialisti vea tõttu venib toiming pikemaks, mis omakorda tähendab, nagu noor hästi teab, kaitsja kulude suurenemist. Mõttekoht on siin see, kas spetsialistid peaksid toimingule alati hinnasilte juurde panema? See võib omakorda tähendada, et noor, kes on majanduslikult vähekindlustatud perest, teades ette, et ees seisavad rahalised kahjude hüvitamised kannatanutele, lisaks menetlustoimingute hüvitamised, püüab n-ö raha kokku hoida ega esita neid küsimusi, mida ta tegelikult vajab selleks, et hiljem osata analüüsida oma tegude tagajärgi.

Prokuratuuris menetluse lõpetamise vaatlusel kohtas Dima teist tõlki. Jättes kõrvale tõlkevead, mida antropoloog märkas, tekitas vaatlusel peamiselt kummastust tõlgi rolli piiridest väljuv suhtlusstiil. Ta oli igati initsiatiivikas ning võttis tihtipeale ohjad enda kätte. Ta suhtles palju Dima ja tema vanaemaga ning rääkis ka ise enda poolt juurde. Samuti oli ta protsessi lõpus nõus soovitusi jagama. Tõlgi jutt oli kiire, ta kasutas rohkelt žeste ja hoidis poisiga silmsidet. Poiss pöördus ka pigem tõlgi poole, kui tahtis midagi prokurörile öelda või temalt küsida. Lõppkokkuvõttes tekkiski kontakt pigem Dima ja tõlgi vahel kui prokuröri ja Dima vahel ning see meeldis Dimale.



„Tore naine oli, rääkis mulle mu õigustest, pärast kui me prokuröriga lõpetasime, käis ta ju sinna... helistamas, küsis, et millal psühholoogi juurde aega saab, mulle meeldis!“ (Dima, 14-aastane, esimest korda menetluses osaleja)

Üheks murekohaks on see, kas ja kuidas arvestavad prokurörid noorte tähelepanu- ja keskendumisvõimega. Kui arusaadavaks ja mõistetavaks nad näiteks kohustuse noorele ja tema vanemale/eestkostjale teevad? Uuringus nägime, et toimingud, mis olid selge struktuuriga ja kohustus ka paberil fikseeritud, õnnestusid paremini. Kehvemini juhitud toiming ja ebaselged juhised kohustuse kohta tekitasid noortes arusaamatust. Ohukohaks on see, et ebaselge lähteülesanne tekitab noores vaimse barjääri ja kohustust ei täidetagi või tehakse seda ilma erilise pühendumiseta. Kui pole konkreetseid kontakte, näiteks psühholoogi, terapeudi jms

teenuste osutajatena kirja pandud, siis on noorel ja tema perel suur oht kuhugi argitegemiste ja -murede virvarri ära kaduda, nii et see ise kontakti otsimine ja võtmine ei tule enam meeldegi.

Toimingud kohtus

Mitmendat korda menetluses osaleja murekohad:

- Noor ei tea, miks peab ootama, kui prokuröri juures on kokkulepe tehtud, enne kui kohus selle kinnitab.
- Sedalaadi kohtuistung mõjub formaalsusena, mistõttu kohtuinstitsiooni mõistmine jääb arusaamatuks.
- Videosillaga menetlustoimingud tekitavad noores ebausaldusväärset toimingut läbipaistvuse seisukohast ning loovad vaimseid barjääre.

Kohtuga puutusid kokku mõlemad noormehed Teet ja Rein ning mõlemad on ka varem kohtus viibinud. Peamise muustrina kerkib taas esile teadmatuse teema – noored ei tea, mis on tegelikult prokuröri ja kohtuniku töö sisuks, mida nad teevad oma kabinetis näiteks toimikuga tutvumisel. Spetsialistide rollide mittemõistmist käsitleme järgmises peatükis, siinkohal aga väärub märkimist see, et kohtu institsioonist on noortel enamasti mulje kui puhtalt formaalsusest.

Näiteks Reinus, kes on juba neli korda kohtus olnud, on selgelt juurdunud arusaam, et kohtunikel on kombeks hilineda ning aega oma suva järgi venitada.



„See pole aus, sest meie aeg jookseb, meie peame selle eest rohkem maksma.“ (Rein, 17-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

Videosilla vahendusel tehtavaid toiminguid ei õnnestunud antropoloogidel ise vaadelda, küll aga oli noortel selliste lahendustega mõningane kogemus. Tulenevalt kehvast Covid-19 pandeemiast, mille tõttu püütakse ka ühes ruumis viibimisi ja üldse ringiliikumist vähendada, toimusid Teedu täiendavate kahtlustuste ja vahistamise pikendamise toimingud distantisilt, nii et Teet viibis vanglas, uurija, kaitsja või ka prokurör ja kohtunik viibisid teises linnas. Ka on Teedul varasemast kriminaalmenetlusest videolahenduste kasutamise kogemus. Tuleb aga öelda, et sellised lahendused ei tekita noores turvatunnet. Peamise probleemina toob Teet välja, et tema meelest pole videosilla vahendusel toimingute ajal võimalik kaitsjaga privaatselt rääkida, nii toob ta näite eelmisest kriminaalmenetlusest, kus kohtunik ja kaitsja viibisid kõrvuti ühes ruumis: „Kuidas ma saan advokaadiga rääkida, kui nad on kohtunikuga ühe ja sama ekraani taga?“ (Teet, 19-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

Alaealise õigusrikkuja pere kogemused kriminaalmenetlustes

Lapsevanema või vanavanema, kelle eestkostel alaealine on, kaasatus menetlustes ja toimingute ajal kohalviibimine on tuletatav sellest, kui suurt tuge pakub lapsevanem lapsele ka muidu. Seetõttu eristame pere kogemuste kaardistamisel pere toetuse olemasolu.

Lapsevanemale, kelle laps esimest korda õigusrikkumisega vahele jääb, on teade ehmatuseks, aga sellega kaasneb ka laviinina palju küsimusi ja murekohti: mis saab edasi, milles last süüdistatakse; kes, millal ja mille eest vastutab, kas ja kui palju saab lapsevanem vastutada lapse tegude eest; kes, millal, kuidas vastutab kahjude hüvitamise eest; millistele toimingutele kaasatakse lapsevanem, miks ei kaasata, miks ei või lapsevanem ütluste andmise juures olla; kes maksab kaitsja ja menetluskulud; kuidas leida sobiv teenusepakkuja, kuhu laps kohustusena suunati? Need on näited praktilistest küsimustest, mis lapsevanema või eestkostja meeles sellel teekonnal mõlguvad. Oluline on ka rõhutada, et menetlusprotsess on lapse, vanemate ja terve pere suhteid, vaimset tasakaalu häiriv element. Lapsevanemas tekkinud ärevus ja pinge on omakorda tingitud puudulikust informatsioonist, mis puudutab menetlustoiminguid ning lapse ja lapsevanema õigusi selles. Näiteks toob üks ema välja, et spetsialistid võivad anda vastuolulist infot:



„Ja mina olin tegelikult ikkagi pahane, et miks temalt hakati seal [turvaruumis] asju ära kakkuma, miks kohe ema ei teavitatud ja kohale ei kutsutud. Ja see on mul siiaamaani arusaamatu, sest üks seletab nii ja teine naa. Ja kuna ma ei ole kursis

sellega, pole kokkupuudet olnud, siis ma ei tea, kuidas tegelikult asjad käivad.“ (Loore ema)

Samuti toob ta välja, et hoolimata oma püüdlustest otsida selgitavat infot menetluste kohta internetist, ta õige veebileheni otsinguga ei jõudnud. Intervjuu käigus nägi naine lapsesobralikmenetlus.just.ee veebilehte esimest korda.

Lapse eest vastutavale vanemale või vanavanemale võib segadust tekitada spetsialistide erinevad seletused selle kohta, millal ja mis tingimustel võib lapsevanem toimingute juures viibida. Vanemad tajusid, et infot selle kohta esitatakse mõne spetsialisti poolt erinevalt ning vahel jääb õhku ka küsimus mitteinformeerimisest vanema õiguste ja võimaluste kohta.²¹



Ma üritasin tegelikult internetist otsida neid asju (muigab), aga neid ei leia. Otsisin, et kui on vahistatud, et mis siis edasi saab – ma ei tea, kas ma ei oska otsida või panin sinna erinevaid otsingusõnu, aga ma ei leidnud midagi asjalikku.

(Loore ema)

²¹ 2019. aasta seaduse muudatusega täpsustati vanemate juuresolemise võimalusi. Menetleja saab keelduda, kui vanem toimingut segab või pole see lapse huvides. Kõnekas on aga see, et vaadeldud toimingute raames põhjendas spetsialist vanema toimingute mittekaasamist hoopis sellega, et rohkem kui 14 aastat vana noor on süüvõimeline ning seetõttu ei ole lapsevanema juuresolek toimingul enam vajalik.

On lapsevanemaid, kes sellest rohkem häiritud on. Dima vanaema intervjuust jäi kõlama, et tal puudub laiem arusaamine alaealiste õigusemõistmise protsessist, ta tunnistab, et tegelikult ei tea ta, miks teda ja noormeest erinevatel aegadel uurija juurde kutsuti.

” „Mina käisin algul uurija juures üksinda, siis käis veel Dima ise uurija juures kaks korda. Käisime eraldi. Ma ei tea, miks see nii oli, et me eraldi käisime. Koos pole me uurija juures ülekuulamisel olnud. Aga nii mulle öeldi, ei oska öelda, millest see nüüd tingitud on.“ (Dima vanaema)

Menetlustoiminguid võivad takistada inimlikud eksimused ja vead mitte ainult spetsialistide poolt, vaid ka lapsevanem või eestkostja võib ärevusest jm tegurite mõjul millegagi eksida. Nii näiteks oli vanaema ilmselt valesti kuulnud või üles märkinud telefonis kuulnud kuupäeva prokuröriiga kohtumiseks. Lisaks info otsimise väga erineva oskusega, tuleks arvestada ka eelkõige lapsevanemate ja vanavanemate erinevate digipädevuste ja -suutlikkusega. Näiteks Dima vanaema oli suures hädas just noormehele sobiva psühholoogi leidmisel ja aja broneerimisel. Kui toimingul ajal ei taibata küsida selgitust, siis on pärast tükk tegemist, et leida keegi, kes aitaks ikkagi õige teenuseni:

” „Tegin rumalasti, et ma kohe tema käest ei küsinud, et kas ma oleksin saanud ka koolipsühholoogi juurde pöörduda või ainult perekeskuse oma poole. Kui ma proovisin hiljem prokuröri telefoni teel kätte saada, oli ta olnud puhkusel ja nii küsimus jäi vastusetu. Helistasin hiljem ka klassijuhatajale, et küsida, tema arvas ka, et äkki saaks kellegi psühholoogi, kes asub lähemal. Aga jah, lõpuks saime kirja ikkagi perekeskuse psühholoogi poole, kuna kes seda teab, äkki oleks midagi valesti teinud.“ (Dima vanaema)

Lapsevanematel, kes noorte elus päris iga päev kaasa ei löö, on ka väga episoodiline sissevaade alaealise õigusrikkuja menetlusse. Need lapsevanemad võivad olla hädas oma elu korraldamisel ning seetõttu on neil võimatu pakkuda lapsele toetust nii laiemalt igapäevaelus kui ka menetluses. Selgelt on ka nende vanemate jaoks lapse kriminaalmenetlusse sattumine ärritav, stressi tekitav, kuid paraku võivad nad tõlgendada seda äraspidiselt. Nii näiteks on Reinu ja tema ema suhetes usalduse puudumise põhjustanud teineteise suhtes lugupidamatu käitumine, samas kui Alina ema leiab, et tüdruku väärted on pelgalt tema ärritamiseks. Kuid selle asemel, et lapsevanemaid süüdistada, tuleks näha nende probleeme ja ka ohvriks olemist, mis on neil lapsevanematel omakorda olnud takistuseks turvalise kasvukeskkonna pakkumisel oma lastele. Nad elavad süükoormaga, haavadega, millele menetlustoimingutel viibimine vaid soola peale raputab. Reinu ema olek ja käitumine prokuratuuris just sellele vihjabki – närvilisus, kiirustamine, pidev ohkamine. Seetõttu tunnistab Reinu ema prokuratuuris kokkuleppes, et allkirjastas kriminaalhooldusametniku juures elektroonse järelevalve nõusoleku tormakalt, mõtlemata, mis tingimused ja kohustused see nende pereelule kaasa toob.

Teisalt valmistab ka neile lapsevanematele muret info leidmine. Nii näiteks oli Teedu ema hädas, kuidas saata vanglasse pakk. Vangla kodulehel on vastav info küll olemas, kuid eraldi

mõttekoht on see, kuidas niigi oma eluga puntras olev inimene selle infoni jõuaks. Ehk küsimus on, kas ja kuidas pakkuda õigusemõistmise protsessis olevale lapsevanemale toetust distantsilt siis, kui ta lapsega ei saa (nt juriidilistel põhjustel, kui hooldusõigused on peatatud) või ei taha menetlustele kaasa tulla.

Noore taustsüsteemist tulenevad mõjutegurid

Noore jõudmist õigusrikkumiseni ning hilisemat teekonda menetlustoimingutel ja kohustuste täitmisel koos oma teo mõtestamisega kujundavad olulisel määral noore pere, sõbrad ning ümbritsev keskkond. Neid mõjutegureid on välja toonud spetsialistid, vähem noored ise või lapsevanemad.

Pere kui takistus

Peamiselt pere toetuseta noorte teekond õigusrikkumiseni on saanud alguse ja põhjustatud tihtipeale lapsele ebasobivast kasvukeskkonnast, vanemate puudulikest kasvatusoskustest ja järelevalvest. Need keerulise peretaustaga noored, kes meie uuringus on mitmendat korda menetlustes osalejad, on jäänud ilma pere emotsionaalsest toetustest. Vanematel on sageli toimetulekuraskusi, vaimse tervise probleeme jms, mis vanemate tähelepanu ja energia lapselt eemale juhib.

Mõnikord võivad need vanemad kujuneda ka menetlustoimingutes ja noorele abi leidmisel takistajaiks, kui lapsevanem ei ole ühe või teise teenusega nõus. Näiteks Reinust rääkides leiavad spetsialistid, et ema on põhjus, miks paljud asjad on toppama jäänud (sh tugiteenused). Ema ei soovi abi vastu võtta ega muutuste nimel tegutseda.

„Ema on saanud tuge, näiteks Papaveri teenust²², ja ema on suunatud ka psühhiaatri juurde ja nagu ma juba enne mainisin, siis tal on ka tugev alkoholiprobleem olnud. Ja sellele perele on määratud mitmeid kordi ka tugiisikud. Aga ta ei tee koostööd, ta ei lähe psühhiaatri juurde ja viimane kord Rein ütles, et ema oli süüdistanud lausa teda selles, et tänu temale on siis tal lastekaitse ja tänu temale peab ta käima psühhiaatri juures, et tegelikult temal kõik hästi. Et noh, see ema nagu ei saa probleemist üldse aru, ta ei tunnista seda.“ (Katrín, lastekaitse spetsialist)

²² Papaveri koolitus- ja nõustamiskeskus pakub erinevaid nõustamis- ja teraapiateenuseid. Vt www.papaver.ee (17.03.2021)

Sõbrad ja keskkond kui takistus

Sõprade rolli tunnustavad noored mõnikord ka ise, kuid sagedamini on noorel raske sõbras mõjutajat näha. Sõpradele ollakse lojaalne ning sõbra peale süü ajamist tajuvad noored ebamoraalse teona. Aga võib ka olla, et end ei taheta näidata nõrgema, teistest mõjutatavana ning seetõttu võetakse vastutus enda kanda – „olin kuulnud, et nii saab teha, sõbralt, aga varastasin ju ikkagi mina.“ (Loore, 15-aastane, esimest korda menetluses osaleja)

Toiminguid analüüsid mainisid noored, et sõbrad annavad vahel ka nõu. Menetlustega tuttav ja kogenum sõber võib jagada nippe, soovitusi, kuidas käituda. Kuriteo episoodides osalejad lepivad omavahel kokku, mis juttu rääkida ja kelle peale süü veeretada. Ja kogemusi võrreldakse sõprade omadega, kaalutakse, kas määratud kohustus on teo eest õiglane. Näiteks Reinule on sõber mõõdupuuks, mille järgi arvestada, kas prokurör on õiglase otsuse teinud:



„Prokurör tahaks mind kinni ära panna, aga see oleks ebaõiglane, sest [sõber] Toomasel oli palju hullemaid asju ja ta oli küll pikalt väljas.“ (Rein, 17-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

Spetsialistid on ühel nõul, et ümbritsev keskkond on peamine põhjus, miks määratud kohustused, teenused või karistused ei toimi soovitud viisil ning noor jääb kuritegelikku nõiaringi. Kui pole abistavat tugivõrgustikku, kelle toel uut moodi elada, siis on tagasilangus kiire tulema:



„Tahe võib olemas olla, aga sõnadest edasi ei... Ta isegi tahaks ja mingi hetk mõtlebki et oi, peakski end muutma. Aga kõik see keskkond, need sõbrad, see elustiil – ta ei tule sealt üksi välja.“ (Viljar, prokurör)

Kokkuvõtteks: lahendused, mida laiemalt kasutada

Olles toonud välja olulisemad pingekohad ja takistused, mida noored menetlustoimingutes kogunud, esitame siin ka olulised lahendused, mida spetsialistid juba kasutavad. Need on tähelepanekud, mida võiks edaspidi rohkem juurutada, et nende mõju oleks terviklikum.

- Lähtumine lapsesõbraliku menetluse mõttemaast²³, mis tähendab ühtlasi, et spetsialist esiteks jagab infot ja arvestab noorega, teiseks hoolitseb, et noor saab tuge ja abi, ning kolmandaks korraldab menetlustoimingu lapsesõbralikult. Oluline on, et menetlusse sattunud abi vajava noore huvid ja vajadused esikohale seatakse.
- Kõrgelt hinnati spetsialistide poolt ka seda, et ametkondades spetsialiseerutaks eraldi alaealiste tööle. See tähendab ka ametkonna tuge ja väljaõpet alaealisega töötamiseks.

²³ Vaata lähemalt lapsesõbraliku menetluse meespead:

<https://lapsesobralikmenetlus.just.ee/et/spetsialistile-lapsesobraliku-menetluse-juhised/lapsesobraliku-menetluse-meespea> (17.03.2021)

Nii näiteks on alates 2021. aastast kohustus advokaatidele, kes alaealisi esindavad, läbida vastavateemalised koolitused. Spetsialistid loodavad, et nii paraneb ka kaitsjate töö – kaitsjad, kes riigiõigusabi korras alaealisi esindavad, oskavad samuti noorega arvestavalt ja lapsesõbralikult töötada.

- Positiivne on noori kaasav mõtteviis ning praktika, mille juurdumist toimingutes spetsialistid järjest enam märkavad. See tähendab, et menetluse vältel hoitakse noorega pidevat kontakti. Kui noorel pole pere tuge, siis on spetsialistid ka rohkem valmis panustama, et noort aidata ja toetada nii, et ta mõtleks protsessis kaasa ning avaldaks koos spetsialistidega oma arvamust.
- Positiivsena nägid spetsialistid, et järjest enam arvestatakse vajadusega suhelda õigusrikkujaga tema emakeeles. Spetsialistide jaoks on tõlgi abi kasutamine kättesaadav ja meeldib ka see, et advokaadi tellimisel alaealise esindajaks saab teha keeleoskuse kohta vastava sooviavalduse.

KOGEMUSED MENETLUSTES OSALEVATE SPETSIALISTIDEGA JA SPETSIALISTIDE HINNANG MENETLUSTELE



Peatükis uurime, kuidas mõistab ja tajub alaealine õigusrikkuja menetlusprotsessides osalevate spetsialistide rolle ning millised on lapsevanemate kogemused spetsialistidega. Vastukaaluks räägime sellestki, kuidas mõtestavad spetsialistid oma rolli menetlusprotsessides ning millised on spetsialistide endi kogemused alaealiste võrgustikutöös ja juhtumite korraldamises.

Noorte hinnang ja nägemus spetsialistide rollidest

Uuringus selgus, et noorte hinnang spetsialistide, kellega menetluse käigus kokku puututakse, tööle moodustub sümbioosist spetsialisti iseloomuomadustest ja sellest, kui hea klapp neil noorega kokkuvõttes tekkis. Samuti mängis rolli noore eelarvamus ühe või teise ametipositsiooni suhtes või, kui tegu oli mitmekordse süsteemi sisenejaga, siis tema varasematest kogemusest spetsialistidega.

Milline on lapsesõbralike töömeetoditega spetsialist?

Uuringusse kaasatud noored tõid välja spetsialiste, kes noorte hinnangul oma tööd hästi tegid. Noored selgitasid ka juurde, millised isikuomadused peaksid nende meelest alaealistega töötaval täiskasvanul olema.

Head praktikad noortega töötaval spetsialistil:

- arvestab, et määratud kohustus noort ei stigmatiseeriks;
- märkab noore ärevust ja oskab teda rahustada;
- on konkreetne, aga õiglane;
- suhtub lugupidavalt nooresse ja võtab tõsiselt, mida noor räägib;
- viskab vahel ka nalja;
- on mõistev.

“Teeb oma tööd, mis mul siin ikka öelda on? Tavaline inimene.

(Dima, 14-aastane, esimest korda menetluses osaleja).

Noortele avaldas positiivset muljet see, kui spetsialist oskas arvestada noorega, tema võimaliku ärevusega ja vajadustega ning oli näiteks ÜKT-d määrates lasknud noorel ise valida, kus seda täita. Austust tekitas see spetsialist, kes seletas asjad lahti ning esitas „normaalseid küsimusi“. Samuti meeldis väga, kui spetsialist oskas pinge leevendamiseks noorega koos nalja visata, aga ei naernud seejuures noore üle. Sellisel juhul kvalifitseerus spetsialist automaatselt noore silmis „normaalseks“, mida võib selgesti mõista kui positiivset hinnangut.

Sarnaselt sõnaga „normaalne“ kasutati meeldiva spetsialisti kirjeldamiseks ka omadussõna „tavaline“.

Teine iseloomuomadus, mis noori paelus ja tekitas austust, oli konkreetsus. Nii mitmendat kui ka esimest korda menetluses osalejad on märkinud, et neile meeldivad konkreetsed ja õiglasel spetsialistid.

”

„Nii peaski käituma üks uurija. Ta on konkreetne ja asjalik, aga mitte liiga sõbralik. Ta teeb oma tööd ja ma saan aru, et ta teeb seda õigesti.“ (Dima, 14-aastane, esimest korda menetluses osaleja)

”Ta [kriminaalhooldaja] oli normaalne, mina ei vihka teda, tema ei vihka mind.

(Teet, 19-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

Noorte kriitika spetsialistide käitumise kohta

Noored tõid välja mitmeid negatiivseid kogemusi spetsialistidega kas varasemalt või vaadeldud menetluse käigus. Süsteemsemaid takistusi menetlustes, näiteks spetsialistide tehtud vigu, valesti kalkuleeritud tegevusi jms kajastasime eelmises peatükis. Siin toome välja aga noorte hinnangud, mis puudutavad alaealistega töötavate spetsialistide oskusi ja isikuomadusi.

Ebaprofessionaalsed töövõtted:

- nooresse ilmselge eelarvamusega suhtumine;
- noore naeruvääristamine;
- kiirustamine;
- oma töös vigade tegemine ja nende pärast mitte vabandamine;
- noorega kontakti mitte loomine;
- ebaausate võtete kasutamine;
- kõrgendatud, ärritunud hääletoonil rääkimine.

Negatiivsed kogemused võisid tulla spetsialisti suhtumisest, mida ta ei osanud hästi varjata. Näiteks turvatöötaja, kes oli Loore suhtes üleolevaid hinnanguid andnud. Rein aga tajus, et politseis tehti talle ülekohtu sellega, et püüti asju kaela määrada:



„Seal oli erinevaid asju, mida nad üritasid mulle pähe määrada /.../ Mina ikkagi eitasin neid asju, mida ma polnud teinud, ma ei lase endale mingit sitta ikka pähe määrada.“

(Rein, 17-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

Palju frustratsiooni tekitas noortes see, kui spetsialist nende arvates ebaratsionaalselt aega jaotas, mis avaldus kas siis üleliigses „venitamises“ või tagant kiirustamises. Ning Reinus tekitas pahameelt ka see, kui uurija oli kogemata oma arvutist tema ütlused ära kustutanud ning poiss oli sunnitud oma pika teksti uuesti üle rääkima, mis võttis ilmselgelt palju aega. Nördimust tekitas selles olukorras ehk kõige enam see, et spetsialist oma eksimuse pärast ei vabandanud.

Mitmendat korda menetluses osalejal olid negatiivse kogemuse põhjal eelarvamused spetsialisti suhtes väga kerged tekkima.



Ma kardan politseinikke, isegi kui ma näen, kui nad mööda sõidavad, siis mul hakkab hirmus. Mul on halvad suhted mentidega, olen nende eest ära jooksnud, nende juures olnud, ise neid välja kutsunud.

(Alina, 12-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

Näiteks on Teedu tõrjuv suhtumine prokuröri tingitud tema esimese kohtumise muljest, kui prokurör „lõugas“. Alinal on aga väga selgelt avalduv hirm politseinike ees, kuna varasem kokkupuude politseiga seostus kas traumeeriva või lihtsalt ebameeldiva mälestusega.

Üks läbivaid teemasid vestlustes noortega oli nende pettumine ja sealt tulenev negatiivne suhtumine kaitsjasse. Noorte üleüldine hinnang kaitsja tööle oli pigem negatiivne. Esines arvamusi, et ta „istub ja paneb raha taskusse“ (Rein, 17-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja). Siinkohal märkasime probleemina, et kaitsjal on menetlustoimingule saabudes tihtipeale juba kiirustav hoiak ning ta ei püüa eriti noorega otsekontakti luua. Selle tulemusena noor oletab, et „võib-olla ma ei huvitagi teda“ (Loore, 15-aastane, esimest korda menetluses osaleja). Noortes tekitab trotsi, et ühelt poolt rõhutakse küll kaitsjate suurtele tasudele, kuid samas ei kohta nad kaitsjas sõbralikku täiskasvanut, kes võtaks vaevaks tema loosse süveneda. Seetõttu oletavad nad, et riigi õigusabi korras kohale saabunud kaitsja ei tee oma tööd nii hästi, kui palgatud kaitsja seda teha võiks:



„Kui ta oleks olnud minu raha eest palgatud kaitsja, oleks ka kaitsja töö olnud parem.“ (Dima, 14-aastane, esimest korda menetluses osaleja)

Oluline on mõista, et kõik negatiivsed kogemused, mis noortel menetlusprotsessi osapooltega on, õõnestavad usaldust õiguse mõistmise protsessi ja institutsioonide suhtes. Kokkuvõttes võib spetsialisti üks liiga rutakalt tehtud liigutus tekitada noores trotsi ja hämmeldust. Tal tekib küsimus, kuidas täiskasvanud teevad vigu, ent need justkui polegi olulised. Ja teisalt on oluline noorte kogemustes näha seda, kuivõrd oluline võti on noore usaldus mõne täiskasvanu suhtes. Usaldus on võti, mis avab ukse nooreni, ent samal ajal ei tohiks seda usaldust alt vedada.

Noorte arusaam spetsialistide rollidest

Noorte arusaam **menetlusprotsessi osapoolte rollidest** on seotud selle konkreetse „tööloiguga“ või menetlusprotsessi toimingu etapiga, millesse spetsialist kaasatud on. Noored oskavad üldjoontes selgitada rolle vastavalt sellele tegevusele, kus neil on spetsialistidega kokkupuude olnud. Nii näiteks on kriminaalhooldusametnik see, kelle juures peab käima, kui käitumiskontroll on määratud.

Noortel pole menetlustoimingutest selget ülevaadet, seetõttu ei oska nad ka seostada spetsialiste toimingu konkreetsete etappidega. Kõige selgem ettekujutus on noortel politsei institutsioonist, kuid mida edasi menetlustoiming liigub ja võõraste ametinimetustega inimesi protsessi lisandub, seda hägusamaks ka pilt muutub.

Näiteks Dimas tekitas segadust psühholoogi ja psühhiaatri erialade erinevused ning seetõttu ehmatas ta pisut, kui prokurör määras kohustuseks vestlused psühholoogiga.



„Kas ta määrab mulle mingid ravimid?“ (Dima, 14-aastane, esimest korda menetluses osaleja)

Dima loost saab tuua ka teise näite, kus kohustuse sisu ja spetsialisti roll on jäänud arusaamatuks. Dimale määras prokurör pärast esimest ebaõnnestunud kohustust uueks kohustuseks riski maandavad vestlused alaealiste konsultandiga. Poisi jaoks jäi nii kohustuse sisu kui uue spetsialisti amet ja roll selgitamata.

Antropoloog: „Kas sa said aru, mida sa peaksid nüüd edasi tegema? Kuidas sa selle oma sõnadesse paneksid?“

Dima: „Hmmm, tuleks minna prokuratuuri ja rääkida ja kuskile pärast minna.“

Antropoloog: „Kellega sa seal rääkima peaksid?“

Dima: „Ei tea, mingi naisega, aga mitte prokuröriga.“

Noored lisavad ka ise spetsialistidele ja nende rollidele tõlgendusi, kui mingi hulk olulist infot on neist n-õ mööda läinud. Nii näiteks on Teedu meelest kokkuleppemenetluse kinnitamisel kohtunik formaalsus, kuid ka „pärisohtus“ (üldmenetluses) ei sõltu sellest saalis istuvast kohtunikust suurt midagi. Saalis olev kohtunik on tema arvates sisuliselt moderaator, andes erinevatele osapooltele sõna, kuid pausi ajal saadab kohtunik protokollki kõrgemasse kohtusse, kust tuleb otsus, mille saalis olev kohtunik pausi järel ette loeb.

Aga lisaks kriminaalmenetluses ja kohustuste määramisel kohatud spetsialistidele puutuvad noored kokku veel hulga teiste valdkondade spetsialistidega: sotsiaaltöötajate, lastekaitse spetsialistide, laste- ja turvakodu kasvatajate, tugiisikutega jpt. Analüüsis kategoriseerisime need noorte arvamused kokku n-õ **arvamusteks sotsiaalvaldkonna töötajate kohta**, kes nii otseselt menetlustoimingutesse ei ole kaasatud. Noore jaoks on ametinimetusest olulisem see, kas täiskasvanu on „**minu poolt**“. Rolli omab see, kas spetsialist on tema poolt ning tema õiguste ees väljas, vaid sellisel juhul saab rääkida efektiivsest noore ja spetsialisti vahelisest koostööst ja edaspidisest usaldusest, mis sellest sümbioosist välja kasvab.

Reinu erikoolis on 7–8 erinevat sotsiaaltöötajat ning neile mõeldes oskab ta ka välja tuua hea sotsiaaltöötaja miinuseid ja plusse:

„A meie sots on kõige mõttetum sots üldse koolis, ta ei ole kunagi õpilaste poolt, ta on töötanud vanglas ka ja ta võtabki meid nagu kriminaale /.../ See teine sots on kõige parem, ta on õpilaste poolt, kaitseb oma õpilasi ja teeb alati kõik selleks, et õpilased saaksid koju.“ (Rein, 17-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

Rein saab ka oma pikale süsteemikogemuse pinnalt võrrelda lastekaitse töötajaid ning eristada head halvast:

„Arvestab minu soovide ja vajadustega ikka. /.../ Esimene lastekaitse, kes on minu poolt.“ (Rein, 17-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja).

Süsteem on tehtud keeruline, selline tunne, et see on tehtudki nii, et lihtne inimene ei saaks aru, kuidas asjad käivad. (Teet, 19-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

Sotsiaalvaldkonna spetsialistidelt ootab noor ennekõike tuge ja kindlustunnet, mida saab vaid järjepideva tööga luua, kahjuks aga ei ole see alati võimalik ja tulemuste saavutamine läheb visalt.

Tihti peale, sagedaste ametnike vahetuste käigus ei teki noorel ja spetsialistil õiget kontakti ning noor näeb näiteks lastekaitses vaid „tüütut kohustust“, mida peaks justkui täitma, aga mille mõju või väärtust ta ei tunnetata. Halb kontakt võib tekkida ka siis, kui spetsialist mingil põhjusel eelistab silmast silma kohtumiste asemel näiteks telefonivestlusi pidada. Noorele see võib küll mugavam tunduda, kuid pigem äraspidises suunas: mugavam on telefonikõnet eirata ja tüütuna tunduvat vestlust vältida.

Noored, kellel sotsiaalvaldkonna spetsialistidega rohkem kogemusi, iseloomustavad neid võimu kaudu, mida nad noore suhtes omavad ja rakendavad. Paraku on need iseloomustused suuresti negatiivsed. Siin võib põhjus peituda jällegi selles, et spetsialist on noorele oma ametit, plaanitavaid tegevusi jms selgitanud sellisel hetkel, mil noor ei olnud võimeline seda infot meelde jätma. Siit tekivadki nii koostöö- kui ka suhtlusprobleemid noore ja sotsiaalvaldkonna spetsialisti vahel.

„Nemad [sotsiaaltöötajad] saatsid mu hullarisse /.../ mulle nad ausalt öeldes väga ei meeldinud!“ (Alina, 12-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

Noore suhtumine spetsialisti oleneb suuresti sellest, kas spetsialisti nähakse noore vaatevinklist väärtust loovana või mitte. Väärtuse sisu aga defineerib iga noor enda jaoks ise ning kui spetsialisti tööga kaasnevad lapse jaoks ebaselged toimingud, jääb selline spetsialist noore silmis kas „tüütuks kohustuseks“ või „ebavajalikuks elemendiks“.

Nii kui ma temaga [psühholoogiga] kokku ei saanud, siis hakkasidki varastamised.

(Rein, 17-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

Lapsevanemate hinnang ja nägemus spetsialistidest

Uuringusse õnnestus täies mahus kaasata kolm lapsevanemat, neist kaks perest, mis pakub lapsele toetust ja üks lapsevanem, kellel hooldusõigused olid peatatud. Samuti saime nõusolekuvormide allkirjastamise hetkel põgusalt suhelda Reinu ja Alina emaga, küll aga mitte täieulatusliku intervjuu kujul.

Esimest korda menetluses osalevate laste vanemate üldine tagasiside spetsialisti tööle oli valdavalt positiivne. Probleeme tekkis enamjaolt spetsialisti ja vanemate vahelises suhtlemises. Spetsialistides nähti pigem kaasvõitlejat kui vaenlast ning osati neid usaldada. Dima vanaema oli näiteks väga tänulik prokuratuuris kohal olnud tõlgile ja hindas kõrgelt tema tehtud tööd.

„Õnneks oli kohal tõlk ja ma sain kõigest, millest vaja, aru.“ (Dima vanaema)

Loore ema kirjeldab juhtumi uurijat normaalsena ja on temaga ühte meelt, kuigi leiab, et kohati oli uurija olnud pisut liiga süüdistav:

” „Ta tundus üsna normaalne. Kuigi ta oleks tahtnud hullult süüdistada, aga kurat, seadus ei luba (muigab). Samas ma saan aru, mis ta tahtis öelda. Ma olen üldiselt nõus temaga. Ta seletas, et peab ikkagi karistus teole olema, et laps peab ikkagi aru saama – see on õige. See on see point, et ta peab ju saama aru, et niimoodi ei saa.“ (Loore ema)

Küll aga esimest korda menetluses osaleva lapse vanemana kogeti etapiti vasturääkivusi protsessi korralduse teooria ja praktika vahel. Informatsioon, mida lastevanemate ja eeskostjatega jagati, oli kas ebapiisav, erinev või tekkis lapsevanemal tunne, et regulatsioonidest ei ole kinni peetud. Tihtipeale kaasnes sellega teadmatuse tunne, abitus süsteemi ees ja isegi hirm.

Loore ema puhul ei pidanud uurija räägitud teooria paika ning praktikas, vaatamata uurija kinnitusele, et advokaat räägib enne protsessi algust kõik läbi, oli advokaat esitanud vaid mõned üldised küsimused asjaolude väljaselgitamiseks:

” „Uurija seletas mulle nii, et advokaat tuleb ja räägib enne teiega kõik läbi. Tegelikult ta tuli, ta ei teadnud meie loost mitte midagi. Ta nagu ei süvenenud meisse. Ja siis ta küsis (imestunud häälega), et kas teil on sõrmejäljed juba võetud. Ja siis ma hakkasin mõtlema, et mis mõttes, et kas sõrmejäljed ka võetakse või kui suureks ta seda asja peab, et ta ei tea sellest loost nagu midagi.“ (Loore ema)

Samuti sai ema väga erinevat informatsiooni selle kohta, mis õigused tal menetlusprotsessis on ja mida talt oodatakse. Arusaamatuks jäi ka see, millistest etappidest on tal võimalik osa võtta ning kes seda n-ö otsustab. See juhtus näiteks kaubanduskeskuse turvaruumis, kuhu ema ei tahetud lasta. Ka uurija juures ütlushi andes ei teadnud ema, kas lapsevanem saab ruumi kaasa tulla või peab väljas ootama. Segadust tekitas see, et kaitsja arvas, et kui ema on juba kohal, siis võiks ta ju noorega kaasa minna, uurija jälle otsustas, et ema jääb sellegipoolest ukse taha.

” „See oli siis, kui uurija tuli teda [Looret] kutsuma, siis advokaat oli et „ema ju ka, et ta on ju alaealine?“ – vat, see koht [oli ebaselge]. Ja selle peale uurija ütles, et seda otsustab uurija ja mina ütlen, et ta ei tule. Aga see advokaat ütles, et seadus nagu ütleb, et ema võib kõrval olla? See jäi mind häirima, et kuidas siis on.“ (Loore ema)

Dima vanaema aga ei saanud aru, mis spetsialistiga oli menetluse prokurör Dimale kohtumise määranud. Hiljem selgus, et tegu oli konsultandiga, keda vanaema oli nimetanud hoopis „inimõiguslaseks“:

” „Ta peaks kellegi inimõiguslasega kohtuma, oli vist nii? Või oli mõni teine nimi.“ (Dima vanaema)

Teedu ema hooldusõigused olid peatatud, kuid ta oli ainuke lapsevanem mitmendat korda menetluses osalejate seast, kes oli nõus meile intervjuud andma, seega keskendume selles peatükis üksnes tema kogemusele.

Kuna naine oli omal ajal koduvägivalla ohvrina jäetud abita ning kogunud süüdistavat käitumist temaga tegelevatelt ametnikelt, on tal ajapikku tekkinud ametnike, spetsialistide ja teiste abipakkujate suhtes usaldamatus. Kui ta Teeduga tegelevatest spetsialistidest räägib, kajastub seetõttu tema jutus tihtipeale kas sarkasm või üleüldine nõrdimus, mis on tingitud tema kogemusest abipakkujatega.

Emana ta ei taju, et see karistus, mida Teedule löömise eest määrati, oleks õiglane, tema näeb seda kui ülekohut. Noormees oli õige asja peal väljas, et kaitsta oma õe au. Varguste ja teiste kambas tehtud õigusrikkumiste kohta arvas Teedu ema samuti, et poja suhtes tehti ebaõiglane otsus. Teised – alaealised, kes olid Teeduga episoodides kaasas – on endiselt vabaduses, Teet aga peab oma täisealise staatuse pärast n-ö kõrgemat hinda maksma.

„Võiks ikka ühtlased olla need karistused, et mis seal siis vahet on, kas sa oled alaealine või mitte alaealine. Aga kui on koos tehtud asjad, siis võiks karistused olla enam-vähem samad. Isegi alaealistele on seal igasuguseid [mõjutusvahendeid], mitte nii, et koos teeme, aga üks jääb süüdi.“ (Teedu ema)

Ta on nõus spetsialistidega koostööd tegema, kui olukord seda nõuab, aga suure ettevaatlikkusega ning täpselt nii palju, kui ta ise suudab. Usaldamatus süsteemi ja spetsialistide vastu on loonud temas parem-on-oma-nina-sinna-mitte-toppida-hoiaku.

See oli nii „tore“ tugiisik, ta isegi ei tulnud kohale, kui ma ka kutsusin, et lähme vaatame. Aga telefoni teel oli ta nii tark. Niikaua, kuni see laps sellest korterist ilma jäi, nii kaua oli tal tugiisik, aga tollel ajal see tugiisik lihtsalt ei tegelenud temaga.

(Teedu ema)

Alaealiste õigusrikkujatega töötavate spetsialistide arusaam enda rollist

Alaealiste õigusrikkujatega kokku puutuvad spetsialistid võib nende ülesannete olemuse põhjal jaotada laias laastus kahte rühma: menetlustoiminguid läbi viivad spetsialistid ning lapse ja pere toetamisega tegelevad spetsialistid, kelle töö liigitub pigem sotsiaalsete teenuste valdkonda. Esimeste hulka kuuluvad õiguskaitseorganite esindajad ehk noorsoopolitseinikud, uurijad, kriminaalhooldusametnikud, prokurörid ja kohtunikud. Teise grupi moodustavad kohaliku omavalitsuse sotsiaalvaldkonna töötajad, koolis, kinnises lasteasutuses või turvakodus töötavad spetsialistid ning lapsele ja ta perele määratud teenuste pakkujad.

Kui aga hakata süvenema sellesse, kuidas spetsialistid ise enda rolli näevad, ilmneb, et tõdemused ja juhtmõtted on sarnased kõigi puhul, olenemata sellest, kas nad peavad lahendama kuritegu või noore eluraskusi. Mõningaid erinevusi toovad kaasa ametiülesannete eripärad, kuid üleüldiselt tuntakse, et noorele toe pakkumisel jäävad nende käed mõnikord lühikeseks.

Noortega suhestumine ja nendega arvestamine

Ühest küljest täidab spetsialist reglementeeritud rolli, teisalt peab ta silmas pidama aga olukorra spetsiifikat ja lapse huve. Seetõttu rõhutavad intervjuueeritud spetsialistid alaealiste kui eraldi sihtrühma eripära, mida tuleb arvesse võtta nii seaduste kohaselt, aga ka puhtpraktilistel põhjustel – leida laste ja noortega ühine keel, võita usaldus ja teha asjad mõistetavaks. Suurt rolli mängib see, kui võrd noor ise tajub täiskasvanut usaldusväärseks – sellele aitab kaasa, kui spetsialisti sõnad ja teod ühtivad ning noor tunneb, et spetsialist ei vea teda alt.

„Ainukene, mis ma Reinuga teinud olen, on see, et ma olen oma lubadused täitnud. /.../ Ma tegin seda juba puhtalt põhimõtteliselt, et kui ma olen talle lubanud, et ma olen olemas, et siis ma olen olemas.“ (Margus, psühholoog)

Tähtis on ka see, et spetsialist suhtuks juhtumisse ja noorde teatava tõsidusega, nii et noor tajuks, et ta on oluline.

„Kõik, vahet pole, kas laps või täiskasvanu, tahaksid kogeda nagu sellist rahu või austust ja seda õiglustunnet, et minu olukorda kaalutakse ja et see ei ole niisama üle jala tegemine.“ (Mare, psühhiaater)

Mitmed spetsialistid tõdevad, et noortega töös on olulised ka isiksuseomadused, nagu kannatlikkus, leidlikkus, kohanemisvõime ja empaatilisus.

Kontakti saavutamine noorega ja teatava autoriteedi

Empaatiavõime on ju see, mis on minu jaoks on see põhiinstrument.

(Anna, prokuratuuri erikonsultant)

tekkimine või usalduse võitmine on spetsialistide jaoks võtmetähtsusega. Olenemata sellest, kas parasjagu on vaja võtta ütlusi, selgitada mõjutusvahendite sisu või veenda noort osalema ennetusprogrammis, on kõigi spetsialistide jaoks, kes noorega otseselt kokku puutuvad, oluline noorega n-ö jutule saada. Selleks püütakse valida vastav suhtlusstiil.

”

„Ma tahan talle teha oleku siin mugavaks, aga mitte liiga mugavaks. Minu missioon on mitte asja hullemaks ajada.“ (Olga, uurija)

Suhtlemisviisile lisaks on vaja arvestada, et tuleb olla kohanemisvalmis: laps võib vajada rohkem aega, rahunemispause, selgitamine võib võtta kauem ning laps ei tohiks tajuda, et teda tagant kiirustatakse.

”

„See tund aega on minu ja lapse aeg. Ma olen sellest lähtunud. Ja teine on see, et kui mul on toiming lapsega, siis ma panen kaks tundi, see tähendab, et ma ei kiirusta kunagi last ära saatma, sest mul tuleb teine toiming. Seda ma kunagi ei tee. Alati on selleks lisa-aeg kavandatud.“ (Birgit, prokurör)

Et iga noor on erinev, ei pruugi see alati õnnestuda ning ka ametnike väljaõpe ja spetsialiseerumisvõimalused on erinevad – näiteks mõnes väiksemas piirkonnas tuleb ühel prokuröril tegeleda igasuguste teemadega ning ta ei jõua ühele valdkonnale keskenduda, teisel on prokurör aga alaealisi puudutava võrgustikutöö eestvedaja.

Kuigi üldjuhul rõhutavad spetsialistid toetava ja mõistva suhtumise olulisust, toovad uurijad välja, et alati ei taju noor pehmemat kõnepruuki ja suhtumist piisavalt kaalukana või ei taju olukorra tõsidust, mistõttu tuleb aeg-ajalt end kehtestada.

”

„Kõik läbirääkimised viiakse lastega läbi ju tegelikult väga viisakalt, riskipere lapsed aga aktsepteerivad, nagu mulle tundub, vaid agressiivset kõnepruuki ja ähvardusi, ja ainult nii nad võivad teha midagi selleks, et teatud kuritegusid sooritamata jätta. Kui sa räägid nendega heatahtlikult ja viisakalt, siis see ei toimi.“ (Julia, uurija)

Mitmed spetsialistid tõdevad, et isegi täiskasvanul on õigussüsteemis keeruline orienteeruda, kuna erinevaid ametnikke on ümber niivõrd palju. Seepärast näevad eelkõige prokurörid, aga kohati ka teised spetsialistid, et nende oluline roll on olukorda selgitada.

”

„Ja siis me küsimegi peale nende õiguste ja kahtlustuse tutvustamist, et kas ta on kahtlustusest aru saanud, kas ta on kahtlustuse sisust aru saanud – üks asi on see, et kui sa loed läbi, aga sa ei saa aru, mis asi see nagu tegelikult on. Kahtlustus on ka teinekord selline /.../ ei ole võib-olla päris keeleliselt nagu selline lapsesõbralik. Et siis me räägime talle selles mõttes lihtsate sõnadega nagu üle, et see nagu tähendab seda.“ (Triin, uurija)

Et noor süsteemi ning oma õigusi ja kohustusi paremini mõistaks, kasutavad spetsialistid erinevaid meetodeid: üks uurija on veendunud, et ütlused tuleb ette lugeda, mitte vaid lugeda anda; prokurör alustab kohtumist sellega, et selgitab skemaatiliselt noorele õigussüsteemi põhimõtteid. Kohtumisel noorega, mis markeerib tavaliselt ühtlasi ka menetluse lõpetamist,

annavad prokurörid ülevaate erinevatest spetsialistidest ja nende rollidest. Üks prokurör kirjutab kohtumäärusesse üles mõjutusvahenditega seotud konkreetsete spetsialistide nimed ja palub kohtul teha otsus ka neile avalikuks, et nad oleksid kursis, millal ja kuidas tuleb noorega tööle hakata. Sellise lähenemise olulisust rõhutab ekspertintervjuus ka lastega tegelev psühhiaater.

„Juba seda peaks mõtlema, et korrata mingil hetkel üle. Või et need asjad jääksid talle paberil, need tema õigused või mis saab edasi. See peaks olema nii lihtne, et kõik saavad sellest aru. Suure tõenäosusega neil [noortel] on see tähelepanu niivõrd blokitud, et neil ei salvestu seal mitte midagi ära. Seda küll peaks arvestama, et ärevad inimesed lülitavad end välja poolest infost. Tähelepanu on niivõrd kehv, ta sellel hetkel võib-olla saab ka aru, aga ta ei salvesta seda infot.“ (Mare, psühhiaater)

Mõjuva lahenduse leidmine

See, kuidas õigusrikkumisele reageeritakse, oleneb mitmetest asjaoludest. Üldjoontes on kõigi alaealise õigusrikkuja ümber olevate spetsialistide ülesanne olukorra lahendamine nii, et lahendus oleks kestev ja mõjus. Seda vastutust näevad endal nii uurijad, prokurörid, kohtunikud kui sotsiaalvaldkonna töötajad. Ideaalis püüavad spetsialistid arvestada noore taustaga, leida tasakaal toetamise ja karistamise vahel ning püüda näidata noorele, et kuuluvus- ja saavutustunnet on võimalik leida ka mujalt kui õigusrikkumistest.

Laiemate põhjuste mõistmine

Kuna sageli on riskikäitumise juurpõhjused mujal kui jäämäe tipuna välja paistva õigusrikkumise otseses ajendis, toovad mitmed sotsiaalvaldkonna spetsialistid esile, et kõige olulisem on tagada esmalt lapsele stabiilne, turvaline keskkond ning alles seejärel hakata temalt vastutust nõudma.

Oluline on, et ka otseselt õigusemõistmisega seotud ametnikud oskaksid näha noore tegude laiemaid põhjuseid ning seeläbi leida sobivad lahendused. Prokuratuuri erikonsultandi sõnul töötavad selles valdkonnas sisuliselt „**prokurörid-sotsiaaltöötajad**“, kelle ülesanne on muuhulgas selgitada välja lapse vajadused.

„Prokurör on ka [meil] juba selline, kes ei ole puhas jurist – et vaatan ainult seadust –, vaid ma vaatan ikkagi laiemat pilti ka. Et olgu, seadus las ootab natukene, et me kõigepealt likvideerime muud probleemid ja siis me tegeleme konkreetset selle juhtumiga.“ (Anna, prokuratuuri konsultant)

Ei saagi oodata, et laps täidaks koolikohustust, kui ta on põhimõtteliselt kogenud kogu aeg seda, et ta kuskile ei sobitu või kuskil teda ei oodata.

(Saskia, Sotsiaalkindlustusameti spetsialist)

Tasakaal ehmatuse ja halastuse vahel

Taustsüsteemi probleemide lahendamise kõrval on vaja tekitada noores mõistmist oma teo tagajärgedest ja sellest, miks see oli vale. Siinkohal kasutavad spetsialistid eri meetodeid tasakaalu saavutamiseks, et olukorra tõsidust selgitada. Nad räägivad, mida järgnevad õigusrikkumised kaasa võivad tuua, ent möönavad, et sageli noored ei taju piiri, mil olukord tõsiseks läheb.

„Politsei roll on ka selgitada, millised tagajärjed teol võivad olla ja mis saab, kui veel kord juhtub jne. Tegelikult on see hea, ei peakski kohe karistama noori, aga kahjuks noored ka ei taju, mis hetkel tuleb piir ja nad hakkavad päriselt karistusega vastutama.“ (Triin, uurija)

Ühest küljest ei tohiks alaealist kohe liiga karmilt karistada, aga samuti ei tohiks olla suhtumine liialt pehme.

„Ega mina ei suuda siin selle tunni ajaga teise last ümber muuta või kasvatada. Ainus, mis ma saan, ongi see, et ta võib-olla kardab mind ja teab, et kui me järgmine kord kohtume, siis ma võin oma lubaduse täide viia ja siis lähebki istubki kinni, sest igal asjal on areng.“ (Tuuli, uurija)

„Et selle andeks andmisega ei tohi ka liiale minna. Et andeks tuleb anda esimene kord, aga vat, kui sa järgmine kord veel tuled korraliku kriminaalajaga, siis on pehmed variandid otsas.“ (Viljar, prokurör)

Nii nagu suhtlemisel lapsega menetlusprotsessi vältel, on vaja ka mõjutusvahendi valikul leida tasakaal: noort on vaja suunata tajuma vastutust, samas liiga karmilt reageerimine võib tuua kasu asemel kahju.

„Loomulikult, kui me määrame trahve, siis me arvestame sellega, et ta on alaealine ja tal puudub sissetulek, aga samas, kui sul on selline laps, kes joob kaks korda nädalas, tarbib narkootikume, varastab autosid, siis me ei saa teda karistamata jätta, vestlustest ta ei pruugi arugi saada.“ (Nelly, noorsoopolitseinik)

Kui alaealine õigusrikkuja on korduvalt menetlusprotsessis olnud ning ametnikul on tekkinud noorega omamoodi side, võib tekkida olukordi, kus inimlik ja rollist tulenev seisukoht põimuvad nii, et objektiivset otsust on raske teha.

„Reinu puhul ma just mingi päev mõtlesin, et issand, kui tal nüüd peaks uus juhtum tulema, siis ma vist taandan ennast või ütlen, et keegi teine lahendaks, et äkki ma enam ei ole objektiivne.“ (Marge, prokurör)

Sobiva lahenduse leidmine

Vastutus selle eest, kuidas õigusrikkumine lahendatakse, on enamasti prokuröri²⁴, kuigi toimiva võrgustikutöö puhul arutatakse vajadused ja võimalused läbi ka teiste spetsialistidega ning praeguseks on neljas piirkonnas tööl ka konsultant. Kuigi esmajoones on oluline tagada noore heaolu, peab prokurör arvesse võtma ka ühiskonna õiglus- ja turvatunnet.

” „Noh, lõpuks on ju vastutus minul, et ma siis ei lase sellisel inimesel olla kuskil inimeste seas, kes teistele liiga teeb, eks ju, ja teisest küljest jälle, et ma ülemäära ei reageeri ja lapse mingisuguseid võimalusi ära ei rikuks.“ (Marge, prokurör)

Prokurör püüab leida sobivaimad lahendused, peab olema avatud ja leidlik ning siin on suur abi konsultantidest, kes täidavad vahelüli rolli erinevate teenusepakujate ja spetsialistide ja prokuröri vahel. Mitu prokuröri ja ka konsultant toovad välja, et see töö on loomuline ja seadus pakub mitmeid võimalusi meetmete kombineerimiseks ja parima lahenduse leidmiseks. Sellist paindlikku ja avatud lähenemist hindavad ka teised spetsialistid.

” „Ma arvan, et prokurör proovib selle juhtumi puhul rakendada konflikti vahendamise meetodit, mis on Norras ja Skandinaavias väga levinud, meil kahjuks mitte nii väga. Ma arvan, et ta on väga leidlik selles suhtes ja innovatiivne. Kõigile pole seda antud ja kõik ei pruugi seda pooldada, aga tema on inimene, kes oskab teisi veenda.“ (Olga, uurija)

Selle juures, kuidas kokkulepitud lahendus tööle hakkab ehk kas mõjutusvahendil või karistusel on mõju, on oma roll nii noorel, tema perel kui ka spetsialistidel, kes teenuseid pakuvad või järelevalvet teevad.

” „Ma olen „kiusanud“ neid igatepidi. Ma ütlen – ei ole halba lahendust, kõik, mis töötab, kõik on hea! /.../ Ühele peab sellele klahvile vajutama, teisele sinna klahvile. Aga leia see klahv üles – see on see võtmeküsimus. Eesmärk peab olema, et see klahv töötaks. Mitte see, et oh, ma pole ammu seda mõjutusvahendit kasutanud, nüüd kasutan! Vaid see, et me enam siin ei kohtuks ja et meede peab olema piisav.“ (Viljar, prokurör)

Spetsialisti suhtumine ja oma rolli laiem nägemine võib olla määrav tegur kohustuse täitmise juures. Noorega kontakti saavutamine on samuti siinjuures oluline.

” „Ühelt poolt ma olen nagu järelevalve teostaja: pean tagama, et see toimiks, teen hoiatused, kui vaja, ettekanded prokurörile ja kohtunikule. See on see number üks roll, see peab olema tehtud. Aga samas nende noortega on küll see, et nad lihtsalt ei tee mitte midagi, kui sa nendega inimlikku kontakti ei saavuta – ta lihtsalt istuks siin, ta ei ütle ka mitte midagi (muigab). /.../ Nad ei hakkagi sinuga suhtlema, kui sa väga ametnik oled.“ (Kerli, kriminaalhooldaja)

²⁴ Kuna alla 14-aastaseid õigusrikkujaid osales uuringus vaid üks, puudutavad siinsed üldistused eelkõige tööd süüvõimelises eas noortega.

Sekkumise mõju soodustamine

Kui menetlusprotsess on seljataga, tuleb noorel täitma hakata kokkulepitud kohustusi. Selleks, et see õnnestuks, püüavad prokurörid üldjuhul ülesanded võimalikult arusaadavalt lahti seletada ning samuti selgitada, kes on spetsialistid, kes noorega tööle hakkavad.

„Isegi sinna dokumenti [kohtumäärusesse] ma panen siis nimed ja mingisugused kontaktid tegelikult nagu kirja, et noh, saad selle dokumendi pärast endale, et mina räägin väga palju infot, see läheb neil nagunii meelest ära, et siis neil on see seal paberi peal.“ (Marge, prokurör)

Ühes piirkonnas püüab selgitustööd ja arusaamist toetada ka kohtunik.

„Ka kohtunik, kellega mina töotan, temal on selline komme, et tema alati küsib, et kas kokkulepe on vaba tahe, kas kõik on arusaadav ja siis ta palub, et aga ütle nüüd oma sõnadega, et milles te kokku leppisite. Ta väga hästi, sõbralikult oskab seda teha. Ja sealt siis hakkab välja tulema, mis tegelikult on – see on ka täiskasvanud inimestel nii –, neil on kõik see segamini, katseaja pikkus, vangistus ja kõik.“ (Viljar, prokurör)

Olenemata juhtumi lõpetamisel väljendatud motivatsioonist muutuda, ei pruugi noore jaoks tahtest üksi piisata. Vahel võivad kohustuste täitmisel ette tulla väikesed elulised takistused, millele peavad spetsialistid püüdma lahendust leida – kui noore elu ei ole stabiilne, siis ei saagi kohe eeldada, et ta saab kõigega hakkama nii nagu „keskmine mõistlik inimene“²⁵.

„Me saime ka aru, et miks ta sinna üldkasulikule tööle ei jõua, on mingid pisiasjad. Et tõesti, tal ei olnud äratust või keegi ei äratanud või ei olnudki seda telefoni, kus äratust nagu oleks. Ema oli ka siis kuidagi mingisuguse erigraafikuga tööl, et ei olnud kodus äratamas.“ (Marge, prokurör)

Samas toovad lastekaitsetöötajad välja, et sotsiaalvaldkonna töötajatel ja teenustel on omad piirid – kuigi tugiteenused on vajalikud, siis nii noor kui tema pere peaksid ka ise olukorra muutmiseks vastutuse võtma.

Kuigi tihtipeale oleks noore toetamiseks vaja tegeleda perega tervikuna, tuleb ette ka selliseid olukordi, kus lapsevanemad või eestkostjad ei soovi tugiteenuseid vastu võtta, vaid ootavad spetsialistidelt murede lahendamist.

„Nemad [vanemad] muidugi tahaks, et ma võtaksin selle lapse, parandaksin ära. Et ma toon teile katkise masina, tehke ta korda, ma tulen umbes kuu või aasta pärast ja võtan ta kaasa. Noh, me seda teenust pakkuda ei saa.“ (Katrin, KOV lastekaitse spetsialist)

Te kindlasti mõtlete, et miks me seda peret nii palju ei aita, siis tegelikult on see, et aidatakse küll, me pakume võimalused. Aga me ei saa inimest ümber kasvatada ja vägisi teenuseid peale suruda. Et selles mõttes, et ta peab ise panustama.

(Katrin, KOV lastekaitse spetsialist)

²⁵ Juriidiline termin, mida kasutatakse keskmise, tavapärase inimese käitumise kirjeldamiseks.

Noore võimestamine

Olenevalt sellest, millised on olnud noore õigusrikkumise sügavamad põhjused – näiteks kuuluvustunde otsimine, vajadus tunnustuse või tähelepanu järele –, püüavad mõned spetsialistid leida noorele võimalusi teistsuguste positiivsete elamuste pakkumiseks. See tähendab, et noorel endal on võimalus pakkuda välja viise oma teo eest vastutamiseks ja tema huvidega arvestatakse tugiteenuseid määrates.

„Kaugelt ma nagu selles mõttes kogu aeg sekkun menetlejate töösse. Ma jälgin ju kogu aeg, mis toimingud neil on seal ja saan siis juhendada. Ütleme, neid motiveerivad nagu asju anda, et ta uuriks näiteks, et kuidas sa ise arvad, et kuidas asja võiks nüüd lahendada, mis probleemid sul on, mis mure sul on. Lapsevanemalt, igalt poolt mujalt, eks ju. Et kui ta siis tõesti siia jõuab, et ma teaksin, kes meil siin on ja millele me peame nagu keskenduma.“ (Marge, prokurör)

Oluline on, milliseid signaale noorele tema võimekuse ja võimaluste kohta menetlusprotsessi jooksul antakse, aga ka mõjutusvahendite kaudu eduelamuse pakkumine.

„Minu eesmärk on see, kui nad lähevad minema siit, siis neil on hea soe tunne. Et prokuratuur ei ole karistav organisatsioon. /.../ Et jah, et noor läheb mingi teadmise, uue oskusega ja sooja tundega ja tal on nagu positiivne kogemus suhtlemisel ja et ta kordagi ei kuuleks umbes, et sa oled nii saamatu, sinust ei kasvagi mitte midagi, sa oled vangla klient, ja sinu koht ongi seal.“ (Anna, prokuratuuri konsultant)

Noorte vajadustest lähtuvate, toimivate lahenduste leidmise ja nende rakendamise laiem eesmärk on see, et õigusrikkumisi, eriti korduvaid, oleks järjest vähem ning seeläbi ka väheneks vanglasse sattuvate alaealiste hulk. Näiteks rõhutasid mõned spetsialistid, et vanglasse sattuvate noorte hulga vähenemine on positiivne trend, mida nad on märganud.

Võrgustikutöö ja spetsialistide vahelise suhtluse olulisus

Võrgustikutöö ja omavahelise suhtlemise olulisus tuleb esile pea kõigi spetsialistide jutus. Võrgustikku peavad olema kaasatud kõik vajalikud osapooled ning kohati soovivad ka

advokaadid võimalust ümarlaudadel osaleda. Tihe asutuste- ja inimestevaheline suhtlemine tagab ühelt poolt ülevaate piirkonna olukorrast, teisalt ei lase see minna kriitiliseks juhtumitel, mis puuduliku võrgustikutöö puhul üle pea võivad kasvada. Kui võrgustikku pole, on noorel lihtne spetsialisti vaateväljast kaduda.

„Sotsiaaltöötajad – noh, need ju sekkuvad siis, kui meie teeme mingi kirja või anname info neile kätte. Aga neilt mingit infot? Kui ma helistaks praegu sotsiaali ja küsiks, kus Teet on, siis ma neilt vastust ei saa, kuigi ma tean ise, et ta on vanglas.“ (Merike, uurija)

Kujundlikult või otseselt ühe laua taha kokku tulemise eesmärk on ka topeldamise ja omavahelise väärsti mõistmise vältimine.



„Oli selge, et on vaja mitte paralleelseid menetlusi, vaid neid asju ühendada, esiteks ühe laua taha kokku koondada mõlemad osapooled ja teisest küljest saada siis tervikpilt sellest lapse loost ja lapse abivajadusest.“ (Saskia, Sotsiaalkindlustusameti spetsialist)

Hea võrgustikutöö eelis on ka see, et kui spetsialistid on ühes infoväljas ning otsuste tegemisel samal nõul, on lihtsam leida akuutsetes olukordades lahendusi – näiteks on lihtsamini võimalik kohtunikku veenda hädaohus lapse puhul istungit varasemaks tooma.

Samuti peaks võrgustik märkama ja aitama toetada spetsialiste endid ja tagama selle, et keegi ei jääks keeruliste otsustega üksi.

Oluline on ka järjepidevus, mida võrgustikutöö võiks aidata luua. Tuleb tagada sujuvus ühelt teenuselt teisele üleminekul, aga ka inimlikus mõttes on vaja luua noore jaoks pidepunkt ja arusaam sellest, mis hetkel ja kes temaga tegelemise üle võtab. Oluline on selgus ja see, et noorel oleks olemas pidev tugi. Selleks peaks iga ametnik panustama veidi enam kui ametijuhendis on ette nähtud.



„Kui kõik ametnikud märkaksid, et minu töölõik on siin, okei, nüüd ma andsin ta kriminaalhoolduse üle, et ma tagan selle, et vat, siin on need asjad, et võta sa siit üle. Krim.hooldus hakkab nagu läbi saama – ta juba näeb, et hakkab läbi saama. Ahah, et nüüd ma teavitan KOVi: kuule, võta üle. Ta [noor] on ju nagunii nende inimestega tuttav, et see ei pea olema tal see üks inimene, aga et tal oleks nagu see järjepidevus, et see lõng ei katkeks.“ (Marge, prokurör)

Vaimse tervisega tegelevad spetsialistid näevad siiski ka vajadust ühe konkreetse, n-ö turvainimese järele, kes liiguks noorega kaasa pikema aja jooksul.



„See turvainimene või tugiisik on ülioluline, et mingite teenuste, mingite ametite vahel liikumine ja seda eriti siis noorel, kellel see elu üks suurimaid probleeme ongi stabiilsuse puudus olnud. /.../ Stabiilsuse all ma pean silmas emotsionaalset – et on üks inimene, kes on alati emotsionaalselt tema poolt. Ta ei pruugi teda esindada, aga keegi, kellega ta saab kohtus või politsei juures vahetult pärast koos olla. Parimal juhul on see lapsevanem. /.../ Kaldun küll idealismi, aga keegi peaks aastaid nende noorte juures olema, mitte ühe teenuse ulatuses.“ (Tõnu, psühholoog)

Probleemkohad spetsialistide töös

Lisaks sellele, kuidas peaks käituma või millist suhtlusviisi kasutama oma töös alaealise õigusrikkujaga kokku puutuv inimene, tõid intervjuueeritud spetsialistid esile ka mitmeid probleemkohti, mida nad valdkonnas just spetsialistide rolle silmas pidades tähele on pannud. Enim tulid murekohad esile fookusgruppides, kus vähem keskenduti konkreetsetele juhtumitele

ja rohkem valdkonna üldisele korraldusele, ning intervjuudes selliste valdkonnas tegutsejatega, kes noore ja tema perega kaudsemalt kokku puutuvad.

Alaealistega töötavad kaitsjad tõid fookusgrupis välja, et nende arvates ei kaasata alati vajalikel hetkedel kaitsjat. Näiteks võib politsei vestelda noorega ka n-ö mitteametlikult, kuigi kogutud infot võidakse hiljem menetluses kasutada – noore jaoks pole see aga üheselt selge ning tekitab usaldamatust kõigi osapoolte, ka kaitsja suhtes.

„Näiteks mul oli selline asi, et mind kutsuti kohale, et toimub kahtlustatava ülekuulamine ja siis poiss oli väga endast väljas ja ma üritasin välja selgitada, et millest selline seisund on tekkinud. /.../ Ja siis poiss ütles, et „kõik küsivad mu käest ja kõik tahavad midagi ja keegi ei usu mind“. Mulle jäi nagu mulje, et tegelikult oli selle alaealisega juba mõningast tööd tehtud enne, kui siis ülekuulamiseks läks. Mul oli seda ka väga raske lahendada. Võtsin aega, et alaealisega rääkida, aga tema ütles, et ei taha kellelegi rääkida enam, sest kõik on nagu vaenlased.“ (Nele, advokaat)

Teisalt ei kaasa prokurörid kaitsjat menetluse lõpetamise etapis, mida advokaadid samuti küsitavana esile tõid, ning samuti tõdesid nad, et uurija silmis on parim kaitsja tihtipeale vaikiv kaitsja ehk eelistatakse, et kaitsja ülekuulamisse liiga palju ei sekkuks.

„Seepärast ma ütlen ka, et see aeg siin on minu otsustus ja mina tegelen otsustuse põhjendamisega lapsele. Ja kui selles [toimingus] on kaitsja, siis ma ütlen, et nad segavad mind tegelikult. Kord nad peavad ära kiirustama või hakkab vahele rääkima enda teksti. Ja siis see laps ei tea enam, keda ta kuulab.“ (Birgit, prokurör)

Lisaks on ebaõiglane, kui spetsialist asetab vastutuse oma õiguste eest seismisel alaealisele, kes ei pruugi olla teadlik kõigist õigustest ja võimalustest, mis seadusega tema kaitseks ja toetamiseks menetlusprotsessis ette on nähtud (nt lapsevanema kaasamise võimalus). Sellistest õigustest tuleks lapsi ausalt õigel hetkel informeerida.

Suur osa spetsialiste rõhutab sobivate isikuomaduste ja empaatia olulisust töös noortega. Teisalt satub sellistesse rollidesse sageli ka inimesi, kelle suhtumine ei ole toetav, ning ükskõikset, paratamatusega leppima suunavat suhtumist annavad edasi ka kogenumad töötajad.

„Et kui isikul ei ole piisavalt seda jõudu, et ennast kehtestada, et see, et sa teed siin kaksikümmend aastat seda, see ei tähenda, et ma pean tegema nii. Et mulle meeldib see, kuidas meil on uus suund ja kuidas me peaksime [seda] rakendama. Aga selliseid [end kehtestavaid uusi lastekaitseametnikke] ei ole eriti palju.“ (Anna, prokuratuuri konsultant)

Kuigi ühelt poolt tuuakse välja sotsiaalvaldkonna vajakajäämisi, siis teisalt ka mõistetakse selle olukorra keerukust. Hetkel ei ole sotsiaalvaldkonna võimalused ja nendele töötajatele pandavad ootused tasakaalus.

„Ta [KOV-i lastekaitse töötaja] tegelikult sellel samal kohtumisel tõi ka välja, et ongi hästi keeruline piirkond ja tal on praegu hästi palju perest eraldamise lugusid ja

kuidagi oli näha, et mõnes mõttes võib-olla ta vajab ka siis supervisiooni või mingit täiendavat toetust. Et äkki on liiga üksi jäetud selle looga.“ (Saskia, Sotsiaalkindlustusameti spetsialist)

Kohaliku omavalitsuse spetsialistidel on sageli suur vastutus raskete otsuste juures (nt perest eraldamine) ning sageli ka üleliigne koormus, ent puudu on piisavast tugisüsteemist, mis kõik kokku võib viia läbipõlemiseni. Kohati saab tuge küll Sotsiaalkindlustusametilt, ent vahel võib ka see osutada ebapiisavaks, kuna kogemus „põllu peal“ ja päriselust eemal on erinev.

” „Tegelikult natukene kummaline, siis pidasime siin pikki telefonikõnesid, kus ma küsisin, et aga mida teie soovitate, mida kohalik omavalitsus saab veel pere ja lapse jaoks teha? See vestlus kestis üle tunni, ja seda soovitust ei tulnud. Tegelikult olgem ausad, sest et üks asi on see, et siin põllu peal tööd teha ja tead oma võimalusi, teine asi on kuskil kaugel soovitada.“ (Anneli, KOVi lastekaitse spetsialist)

Üks suurem teema, millele spetsialistid tähelepanu juhivad, on võrgustikutöö korraldus. Ka uuringus kajastatud juhtumite puhul on võrgustikutöö korraldatud erinevalt – ühes piirkonnas veab seda prokurör, teisel on vastutus selle eest kohaliku omavalitsuse lastekaitse spetsialistil, probleemsemate juhtumite puhul haarab ohjad Sotsiaalkindlustusamet. Selline ebaühtlus tekitab omakorda mitmeid probleeme: pole selge, kelle ülesanne on võrgustikutöö juhtimine, info ei liigu erinevate ametkondade ja inimeste vahel piisavalt kiiresti, rollide jaotus võrgustiku sees on ebaselge.

Ebaselge korraldus, läbi rääkimata rollid ning valdkonna väiksus tingivad olukorra, kus ka konstruktiivse kriitika andmine võrgustiku liikmete tööle on keeruline, kuna ei soovita kedagi solvata.

” „Kui me oleme nendel ümarlaudadel, kõik on alati nii viisakad, aga seal on nii kriisiolukord ja me teame, et lastekaitse ei ole mitte midagi teinud. Ma tahaks noh, kõrgendatud tooniga temaga rääkida, et nagu raputada, teate nii-öelda, et nagu ehmataks võib-olla korraks, et nad võtaks ennast kokku /.../ Aga tõesti, kaua sa jõuad viisakas olla! Et võib-olla mõnikordki ongi vaja mingisugust raputust. Aga kuidas seda viisakalt teha, et inimene ei tunneks ennast pahasti, seda lahendust ma ei ole veel leidnud.“ (Anna, prokuratuuri konsultant)

Alaealiste õigusrikkujatega kokku puutuvatel spetsialistidel puudub enamasti valmisolek töötada vaimse tervise probleemidega lastega. Enamik spetsialiste ei ole kursis vaimse tervise

”
See võrgustikutöö tegemine –
mis iganes juhtumi puhul,
kriminaal- või mingi muu, vaimse
tervise keiss – see on tavaline
probleem, et ei räägita omavahel
läbi, lapsed hõljuvad ühest
asutusest, ühest süsteemist,
ühest failist teise. Suurema osa
ajast keegi ei tea, mis nad teevad,
ja siis käib mingi pauk.
(Mare, psühhiaater)

muredega ega tea, kuidas neid ära tunda ning suhelda lastega, kellel on lisavajadus²⁶, psüühiline trauma või puue. See mõjutab omakorda nende laste abi saamise võimalusi – kui turvakodu ei ole valmis vastu võtma aktiivsus-tähelepanuhäirega noort, on teisi turvalisi kohti tema jaoks vähe. Teisalt, kui spetsialist ei oska märgata lapse vajadust erikohtlemise järele ega küsida eksperdi hinnangut selle kohta ning hiljem seda ka mõista ja vastavalt sellele otsuseid teha, võib see mõjutada oluliselt menetluse käiku.



„Diagnoosist ei ole mitte mingit kasu, sellest ei saa enamik inimesi aru, nad ei kujuta ette, mida see tähendab, kui kellelgi on selline diagnoos. Pigem see peaks olema selline, et mis on selliste inimeste puhul vaja teadvustada, et mida neilt oodata.“

(Mare, psühhiaater)

Mõttekoht on siinkohal ka laste vaimse tervisega arvestamise vajadusest rääkimine – sageli viidatakse konfidentsiaalsusele põhjendamaks diagnoosist mitte rääkimist, samas võib see hoopis last kahjustada, kui võrgustikutöös ei osale psühholoog või vaimse tervise õde.



„Mulle tundus et see laps niivõrd palju kannatas selle tõttu, et mitte keegi ei osanud arvestada selle tema trauma, mineviku ja tema diagnoosidega. Ja selle tõttu ka kõik, mis me plaanisime, kõik jooksis ka ummikusse. Et kohe alguses oleks pidanud olema mingi suur ümarlaud ja et see info nagu lapsega liiguks kaasa.“ (Malle, psühholoog)

Kokkuvõttes võib öelda, et alaealiste õigusrikkujatega töötavad spetsialistid ootavad tihedamat koostööd ja infovahetust. Paremate lahendusteni jõutakse siis, kui protsessi vältel vaadatakse rakendatud meetmetele tagasi ja analüüsitakse nende mõju, aga samamoodi ka teavitatakse asjassepuutuvaid osapooli sellest, kui määratud kohustus on jäänud mingil põhjusel täitmata või pooleli. Ühest küljest on seejuures oluline võrgustikutöö, aga teisalt peavad seda toetama ka praktikad ja dokumendid, mida spetsialistid oma töös kasutavad.



„Kohtunikul on ka [vaja] tagasisidet tööle. Tavaliselt alaealistele mõistetud vangistused ei ole pikad, ta tuleb võib-olla varemgi välja. Info mõttes oleks lihtsalt huvitav teada, et mis ta edasi teeb. No, kui ta samas kohas edasi jääb ja jätkab oma tegevust, siis jõuab see ühel hetkel infona ka kohtunikuni, paraku.“ (Risto, kohtunik)

²⁶ Lisavajadus on praegu laialt kasutatava sõna „erivajadus“ sünonüüm, mis on ennast esindavate (self-advocacy) valdkonna aktivistide kasutuses levima hakanud seetõttu, et „lisavajadusel“ pole erilise taaka küljes. Kõigil inimestel ongi erinevad vajadused, kuid osal meist on vajadusi rohkem. Vt ka www.feministeerium.ee/suutmissurve-konekeeles/ (17.03.2021)

Kokkuvõtteks lahendused, mida laiemalt kasutada

Uuringus osalenud spetsialistid tõid kindlameelselt välja, et 2018. aasta muudatustega seoses, kui kaotati alaealiste komisjonid, on koostöö ametkondade vahel oluliselt tõusnud ja kvaliteedis ka paranenud. Esitame siinkohal mõningad spetsialistide hinnangul hästi toimivad lahendused, mis on nende muutustega seotud:

- Toimunud on muutused hoiakutes – „üks ei saa, tarvis on võrgustikku appi“ ning abivajava noore toetuseks kokku kutsutud võrgustik peab püüdma kõiki valdkondi kaasates probleeme lahendada.
- Üldiselt öeldi ka, et koostöö võrgustikes läheb aina sujuvamaks ja paremaks. Sellele aitab kaasa, kui võrgustikus on rollid ja tegevused selgelt kokku lepitud.
- Spetsialistidel on head kogemused kiire infovahetusega ning tänu toimivale võrgustikule ühes inforuumis viibimisega. See annab ülevaate noorest, aga aitab spetsialistil ka orienteeruda ja olla kursis piirkonnas kättesaadavate teenuste ja muude võimalustega.
- Toimunud on veelgi muutusi spetsialistide hoiakutes: koos sellega, et võrgustik pakub ka spetsialistidele toetust ning üha enam konstruktiivset tagasisidet, julgetakse katsetada ja erinevaid n-ö kastist välja lahendusi pakkuda.
- Kuigi spetsialistide läbipõlemist selles valdkonnas tuleb ette, on seda siiski vähem ning üldiselt öeldakse, et alaealistega töötavad inimesed on n-ö südamega asja juures. See tähendab, et väärtustatakse spetsialisti, kellel on „reaalne soov last aidata“ ning et süsteem on järjest enam abivajadusele orienteeritud.
- Positiivne kogemus ja eeskuju on spetsialistidel võrgustikukoostöö mudeliga „Ringist välja“, milles kohalik omavalitsus teeb aktiivset võrgustikutööd, kaasates politsei, prokuratuuri, lastekaitse jt spetsialiste nii, et igal asjaosalisel on võrgustikus oma kohustused.²⁷

²⁷ Loe täpsemalt „Ringist välja“ mudeli kohta ajakirjast Sotsiaaltöö: <https://www.tai.ee/et/valjaanded/ajakiri-sotsiaaltoe/sotsiaaltoeoe-2020-3/laste-ja-noorte-ennetav-abistamine>



MÄÄRATUD TEENUSED NING OMA TEO MÕTESTAMINE JA MÕISTMINE

Määratud teenuste valikud

Selles peatükis keskendume määratud teenustele, nende valiku printsiipidele, mõjudele, probleemidele ning noorte ja nende vanemate hinnangule teenuste kohta.

Kavatsetult väldime siin „mõjutusvahendi“ mõistet, kuna see kõnetab rohkem ametnikke kui noori ja nende vanemaid. Ka vaimse tervise fookusgrupis toodi välja, et ainuüksi termin „mõjutusvahend“ on noore perspektiivist võetuna absurdne, kui on juttu toetamisest ja abist. Selle asemel otsustasime kasutada mõisteid „määratud teenus“ ja „kohustus“, kuna see tundus nii noorte kui ka nende vanemate jaoks arusaadavam.

Pere tugi

Mitmendat korda menetluses osalejate puhul räägivad spetsialistid ühehäälselt, et suurt rolli noore käitumises määrab tema pere. Madala refleksiooniga vanemate²⁸ puhul on tõenäosus riskipere kategooriasse langeda suur, seepärast arvavad spetsialistid, et sellistel puhkudel tuleks töötada mitte üksnes noorega, vaid ka tema perega. Kahjuks aga peab tõdema, et praktikas pole alati vahendeid, et korraga nii pere kui ka noort aidata.

Noortega tegelevad spetsialistid toovad välja, et kui pere saab ise määratud kohustustega hakkama, siis on lisaspetsialisti kaasamine selles etapis isegi segav. Sellise seisukohaga võib olla nõus, aga vaid eeldusel, et lapsevanem saab ise kõigist kohustustest ja edaspidistest sammudest aru.

Kui Loore juhtumi puhul olid tema kohustused nii temale kui ka tema emale arusaadavad, siis Dimaga läks teisiti. Noor eeldas harjumuslikult, et vanaema koordineerib edaspidi ka kohustuste täitmist ning seega ei süvenenud väga kohustuste spetsiifikasse ega nende täitmise etappidesse. Vanaema jäi näiteks hätta õige psühholoogi valimisega. Kuna järjekorrad

See on nagu see nõrk koht, meil ei ole seda ressursi, et meil oleks komplekt koos – lapsele tugi ja vanemale ka tugi.

(Birgit, prokurör)

²⁸ Vanemad, kes ei oska oma tegevust ja käitumist enesele teadvustada ja seda analüüsida. Smith, P. K., Cowie, H., & Blades, M. 2008. *Laste arengu mõistmine*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 101–103.

perekeskuse psühholoogi juurde olid pikad venekeelsete spetsialistide vähesuse tõttu, eeldas vanaema, et „**ehk sobib ka koolipsühholoog**“. Viimase sobivuse väljaselgitamisega jäi ta häтта, küsides nõu nii poisi klassijuhatajalt kui kooli sotsiaaltöötajalt. Lõpuks saadi prokuratuuri erikonsultandi abiga aeg perekeskuse psühholoogi juurde kirja. Sellest näitest võib järeldada, et kui noor kannab kogu vastutuse oma kohustuste detailide väljaselgitamise eest perele, eriti veel vanemapoolsetele eestkostjatele, võib edaspidi tekkida probleeme kohustuste täitmisega.

Kohustuste arv ja täitmise kvaliteet

Määratud kohustuste mõju ei pruugi olla alati piisav ja tulemuslik, kuna noor võtab neid kui karistust. Vangi läinud Teet näiteks ütleb, et tema arvates „**karistus ei kasvata**“ ning rõhub sellele, et pigem tuleks leida noorele mingisugune rakendus sellise kohustusena, mis kasvataks noort, oleks proportsioonis tema süüteoga ning looks positiivseid kogemusi, sest „**muidu ei mõju**“. Sellised karistuslikud meetmed, nagu trahv, kinnine lasteasutus ja vangla, ei mõjunud meie uuringus mitmendat korda menetluses osalenud noortele. Samuti mittekaristuslikud meetmed, nagu teoga seostamata ÜKT²⁹, ei ole nende silmis lahendus, vaid pigem järjekordne kohustus, mis lisandub olemasolevate nimekirja. Vanad kohustused asenduvad uutega, kuna esimesi ei täideta või pannakse toime uus õigusrikkumine, ja nii see „lumepall kasvab“. Uuringus osalenud noorte näitel võib öelda, et neil on keeruline oma kohustustes ja õigussüsteemis kui sellises orienteeruda ning kohustused võivad jääda kas täies ulatuses realiseerimata või noored täidavad neid „üle jala“.



„Kohus on ka kuidagiviisi arusaadav – kohus karistab eks. Aga siis see vahepealne – kriminaalhooldus ja prokuratuur, advokaat –, kuna neid tuleb nii palju alaealisele ümber, siis selles mõttes see võib olla lapse jaoks segadust tekitav.“ (Birgit, prokurör)

Ka „pehmemate“ kohustuste määramisel oleks vajalik väga detailset selgitust, kuna muidu täidetakse kohustust puudulikult ja Dima on selle näide. Talle kui esimest korda menetluses osalejale jäi arusaamatuks eneseanalüüsi kirjutamise sisu, pikkus ning ka eesmärk, kuna see ei olnud piisavalt hästi lahti seletatud.

Dima : „Aga milleks ma seda [eneseanalüüsi] teen?“

Prokurör: „Ma pean olema veendunud, et sa oled sellest mõelnud ja et tulevikus sa väldiksid sellist olukorda. Ma loodan, et me rohkem sinuga ei kohtu.“

Dima: „Et siis kaks asja, psühholoog ja see?“

Prokurör: „Just.“

Dima saatis oma eneseanalüüsi ära, aga lõpuks polnud prokurör Dima mõnelauselise esseega ikkagi rahul ning määras talle uue kohustuse ehk riski maandavad vestlused.

²⁹ Üldkasulik töö, mis ei võimalda likvideerida ega heastada kannatanule tekitatud teo tagajärgi.



„Noormehel oli muuhulgas kohustus teha eneseanalüüs, aga kuna ta suutis seda teha täpselt mulle kolm lauset, siis ma palusin tal tagasi tulla ja selle osa muutsimegi vestluseks.“ (Anett, prokurör)

Häbi ja stigmatiseerimine

Häbi võib olla tõhus tööriist, kui see on taasintegreeritav³⁰. Häbi kui hukkamõistmise ja mõtestamise instrument võib menetluse algfaasis olla efektiivne, kuna eeldab, et noor mõistab enda tegu hukka. Aga kui täidetava kohustusega käib kaasas kogukonna ja lähikondsete poolne noore häbistamine, siis tekitab see noores pigem üleliigset piinlikkust ning ei aita kaasa kohustuste täitmisele.

Näiteks Dimat tegi alguses kurvaks asjaolu, et kannatanu näeb määrusest, et Dimale on määratud psühholoogi kohustus. See tekitas Dimas teatud ebamugavust ja piinlikkust. Poiss oletas, et seda võivad tulevikus tema vastu kasutada kannatanu ja tema sõbrad, et Dimat teiste ees häbistada. Prokurör oli aga nii vastutulelik, et lubas määruse sõnastada nii, et kannatanu pool teaks vaid, et Dima hakkab perekeskust külastama.

Ka Loore prokurör oli arvamusel, et eriti väikestes kohtades ei ole hea asju „suuremaks ajada“. Väikestes kohtades tekivad kergesti kuulujutud ning tuleks põhjalikult kaaluda enne, kui noorele sellises linnas näiteks ÜKT kohustus määrata, kuna see stigmatiseerib noort. Prokurörid töid välja ka ühiskonnas stigmatiseerimise alla langemise, kui saadakse teada, et noorel on olnud pistmist politsei, prokuratuuri või kohtuga. Seda tuleb arvestada nii kohustuse valikul, aga ka menetluste korraldamisel nii, et kogukondlik häbimärgistamine ei takistaks noorel oma teo tagajärgede mõistmist ega õigel teel püsimist.



„Siis juhtub nii, nagu juhtus selle poisiga praegu. Mine näita prokuratuuri paberit tööandjale – tööandja ütleb sulle kohe, et uks on seal ja pätti ma näha ei taha!“ (Viljar, prokurör)

Noore ja nende pere taju ning hinnang kohustustele

Menetluses osalevate noorte ja nende perede hinnang määratud teenustele ja vahenditele oli valdavalt positiivne, kuigi esines ka pettumust ja ebaõigluse tunnet mõningate valitud vahendite kohta.

Esimest korda menetluses osalejad (noored ja nende pered) olid õnnelikud nendele määratud teenuste üle, kuna nad „kartsid hullemat“ ning „hea, et lapsele antakse esmane eksimus andeks“ (Loore ema). Dima kartis kõige rohkem, et talle määratakse rahaline trahv, sest

³⁰ Häbimärgistamise vastand. Taasintegreeritava häbi teooria kohaselt peaks karistus keskenduma kurjategija käitumisele, mitte kurjategija omadustele.

muretses vanaema rahaliste võimaluste pärast. Loore pelgas aga, et tema nimi „ära määratakse“.

Nii Dima vanaema kui ka Dima ise tundsid menetluse suhtes ebaõiglust. Dima oli pettunud, et kannatu pool temaga võrdselt „karistada ei saanud“, vanaema aga sellepärast, et ainult tema lapselaps lõpuks süüdi jäi, kuigi temaga olid kaasas ka teised poisid, kes tegelikult selle kahluse ka provotseerisid.

” „Jama on see, et sinna kohtumisele tulid ka teised poisid kaasa, aga kui kõik aset leidis, siis jooksid kõik minema ja ainult Dima jäi süüdi! Dimaga on tihti nii, et teised jooksevad ära ja tema võtab süü enda peale!“ (Dima vanaema)

Ka mitmendat korda menetluses osalejate seas oli neid, kes jäid oma kohustusega vähemalt osaliselt rahule. Reinu tegi õnnelikuks tõdemus, et teda vanglasse ei saadetud, kuigi mainis, et talle määratud elektrooniline valve suvisel ajal ei ole talle väga meeltnööda. Rein arvab isegi, et ehk oleks ise valinud endale pigem tingimisi vangistuse jalavõru asemel, kuna see tagaks talle teatud vabaduse, sest „ma olen korralik“ ja „poleks nangunii midagi teinud“.

Teet ei jäänud rahule vangistuse määramisega. Tema arvates oli ebaõiglane, et tema ainukesena vangi pandi. Ka tunneb Teet, et ebaõiglane on see, et tema sai teistega võrdselt kahju hüvituse kohustust auto lõhkumise eest, kuigi tema selles autos ei istunudki.

” „Miks nad piinavad mind? Pannud kõigile sama karistus siis! /.../ Kui auto puruks tehti teises episoodis, siis minu jaoks on küsimus, miks mina maksan seda? Nende jaoks olen mina kaasosaline, aga ma ei ole ju süüdi auto lõhkumises.“ (Teet, 19-aastane, mitmendat korda menetlusprotsessis osaleja)

Kõige keerulisem nendest viiest juhtumist on Alina oma, kuna tema puhul on tegu nii kannataja kui ka õigusrikkujaga, kes pole veel 14-aastane. Vaatamata sellele, et ta on 2020. aasta lõpu seisuga juba viidud üle lastekodusse, kus talle pidavat meeldima, kahtlevad ka kogenud spetsialistid, et tema puhul on võimalik leida mõni hea lahendus, mis aitaks tal seksuaalse väärkohtlemise, õigusrikkumiste ja turvakodust põgenemise nõiaringist välja astuda ning täisväärtuslikku elu elada.

Oma teo mõtestamine ja mõistmine

Selles peatükis räägime rohkem noore toimepandud teo emotsionaalsest komponendist, selle mõtestamise etappidest, oma teo mõistmisest ning noorte refleksioonidest sellele.

Kuidas mõtestavad oma tegu esimest korda menetluses osalenud noored?

Peatume pikemalt Loore kogemusel, et ilmestada, milliseid faase võib noor teo mõtestamise protsessis läbida ning selle käigus spetsialistide ja vanemate soovitud järeldusteni jõuda. Loore läbis faasid, nagu ehmatus, häbi, endasse tõmbumine, kahetsus, kergendus.

Tema esialgne ehmatus ja sellele järgnev häbitunne viisid selleni, et tüdruk oli paariks päevaks endasse tõmbunud. Mõned päevad hiljem oli ta valmis emale oma tundeid peegeldama.




„Lukku läks [vahele jäädes]. Paar päeva oli täitsa vait. Ja siis paar päeva hiljem ütles, et, emme, ma saan alles nüüd aru, mis ma tegin. Usun, et ta ehmatas ikka ise ka, ta oli kohe hoopis teistsugune.“ (Loore ema)

Pärast vahelejäämist oli ta lapsevanema sõnul „oma karistuse juba kätte saanud“, kuna tundis ennast väga halvasti. Mälestused süüteost tekitasid Loores piinlikkust ning kohtumisel nii uurija kui ka prokuröriga puhkes ta nutma. Essee kohustuse määramisega kaasnes Loorel kergenduse faas. Tal oli äärmiselt hea meel selle üle, kuna see tundus talle hea meetod oma süüteo mõtestamiseks. Enda sõnul oli ta „õnnega koos“, et talle tema esimene apsakas n-ö andeks anti. Antropoloogi küsimusele, kes talle lõpuks andeks andis, vastas Loore, et andestajaks oli riik.

Loore vaatevinklist olid ahela rollid jaotatud järgmiselt: riik oli andestaja rollis, tema ise andeks paluja, ent puudu oli kannataja. Kokkuvõttes oli Loorel raske aru saada, kellele ta oma teoga otsesest kahju tekitas, kuna tegu oli kauplusega, kus pole otseselt ühe näo ja nimega kannatajat ning seetõttu jäi tekitatud kahju abstraktseks. Spetsialistid arvasid, et kuna peres on n-ö õige maailmavaade ja põhimõtted, siis mõistab Loore, et tema tegu oli väär, hoolimata sellest, et kannatanu jääb pigem abstraktseks.

Dima loo näide illustreerib aga noore õigusrikkumise mõistmise ja mõtestamise dilemmasid – kas ja kuidas siis astuda kiusatava eest välja ning mis selles olukorras kaalukam on. Kirjeldasime



Riik. Nagu riik andis mulle andeks, et ei juhtunud midagi hullu ja kõik tegelikkuses lõppes hästi. Kirjutasin oma kirja ära ja saatsin ära. Nüüd on nagu kõik unustatud. Kustutatud.

(Loore, 15-aastane, esimest korda menetluses osaleja)

varasemas peatükis toimingutel vaadeldud pingekohti, milles Dima prokuröri juures emotsionaalsest pingest nutma hakkas. Seda võib pidada Dima loos võtmekohaks, kus moraalsed dilemmad ja kaalutluse koht – „**ma astusin ebaõigluse eest välja, aga süüdi jään mina**“ – haripunktis olid; see on noore võti oma teo mõistmiseks.

Poisi seisukoht oli, et vaatamata sellele, et ta oli süü omaks võtnud, keeldus ta kangekaelselt kannatanu ees vabandust palumast. Dima oli veendunud, et ta käitus süüteo toimepanemise ajal õigesti ning antropoloogi küsimusele: „**Kui sul oleks võimalus see moment uuesti läbi elada, siis kuidas sa käituksid?**“ oli tema vastus, et tõenäoliselt samamoodi. „**Ma käituks samamoodi, nagu ma käitusin, mul ei olnud teist valikut, tüdrukuid tuleb kaitsta!**“ Dima jäi oma põhimõtetele truuks ning ajas oma joont kuni protsessi lõpuni. Poiss eeldas, et tema ja kannatanu vahelist intsidenti nägid spetsialistid liiga mustvalgelt. Paraku ei osanud Dima aga iga kord oma mõtteid hästi sõnadesse panna ega oma trotsi tagamaid spetsialistidele selgitada.

„**Mina selle poisi ees ei vabanda, rääkisin seda ka uurijale juba. Ega tema mingi ingliske ole, ta oli minuga ka ülbe olnud. Pärast tahtis ka mind üles otsida, mul üks sõber rääkis, et ta olevat isegi mingi relva kuskilt hankinud, et minuga asjad selgeks rääkida.**“ (Dima, 14-aastane, esimest korda menetluses osaleja)

Tegelikul oli samuti prokurör seda meelt, et ka kannatanu oli teatud määral poistevahelises konfliktis süüdi, ning kaalus erinevaid taastava õiguse meetodeid. Plaan kasutada taastava õiguse dialoogilist konflikti vahendust kukkus paraku läbi, kuna kannatanu pool polnud nõus oma süüd tunnistama.

„**Tolles asjas oleks see [konflikti vahendus] olnud väga-väga hea variant sellepärast, et seal ei olnud nii, et täna tekkis tüli ja nüüd ma siis lõin. Enamasti need konfliktid tekivad kusagil, seal on konkreetne põhjus ja enamasti need ei ole kahe inimese vahel, vaid on kaasatud natukene rohkem inimesi /.../ ja ta [kannatanu] sai aru, kuhu see jutt minema hakkab, ka tema käitumismallid võetakse siis jutuks, et ta tegelikult ise oma käitumisega tekitas selle konflikti situatsiooni, aga kui ta sellest aru sai, siis ta ise oli vastu. Järelikult tema ise ei olnud valmis temapoolset vastutust võtma selle eest, et ta oli kellegi suhtes väga inetult käitunud ja siis see klaariti vägivallaga. Mul on kahju sellest. Ehk mängib siin rolli ka see, et nad on verinoored, selleks et tunnistada oma süüd.**“ (Anett, prokurör)

Nii spetsialistidel kui noore perel on võtmeroll selles, et aidata noorel oma tegu mõtestada. Dima vanaema pidas vahejuhtumit „**tavalisteks poiste omavahelisteks asjadeks**“, mis kindlasti ei aita kaasa Dima moraalidilemma analüüsimisele. Kui puuduvad pereliikme tugi ja toetus, siis ehk määratud kohustused psühholoogi ja erikonsultandi juures aitavad mõista, et ebaõigluse ja kiusu eest välja astumiseks saab kasutada ka mittevägivaldseid meetodeid.

Kuidas mõtestavad oma tegu mitmendat korda menetluses osalenud noored?

Alaealistega 19 aastat töötanud uurija Julia arvates ei taju „lapsed“ tihtipeale sooritatud õigusrikkumise kogu tõsidust, kuna nad on harjunud, et igapäevaelus käib neile andestamine lihtsalt. Noored ei pruugi alati lõpuni mõista ei oma tegude tagajärgi ega ka kahju mastaapi ning suhtuvad menetlusse kui järjekordsesse mängu.

Põhjuseid on mitmeid:

- hoolimatus
- ebaküpsus
- ükskõiksus
- ebaõigluse tunne
- täiskasvanupoolne lubaduste murdmine (lapsevanemad, spetsialistid)

Mitmendat korda menetluses osalejate puhul võis märgata, et neil on kombeks oma tegusid pisendada. Oma tegudes ei nähta midagi väga „kriminaalset“ ning menetlusse suhtutakse kui strateegilisse mängu, kes-keda-üle-kavaldab.



„Tegelt see sissemurdmine ei olnud mitte midagi, see oli lihtsalt, et, üks tüdruk kutsus enda juurde jooma, vaata, läksime sinna ja siis ta ema toa uks oli lukus, vaata.“ (Rein, 17-aastane, mitmendat korda menetluses osaleja)

Vaatamata sellele, et kõik mitmendat korda menetluses osalejad mäletavad oma esimest vahistamist ja vahelejäämist ning kirjeldavad, et neid saatis tollal suur šokk, on nad ajapikku sellest ehmatuses üle saanud ning nende edaspidised vahistamised tunduvad neile rutiinsete ja isegi igapäevastena. Õigusrikkumise episoodi kutsutakse „lolluste tegemiseks“ ja isegi sellistesse karistustesse nagu vangistus suhtutakse kui „puhkusesse“ ning arvatakse, et niipea, kui nad sealt välja saavad, on nad veel „kõvemad mehed“. Teet on näiteks seda meelt, et vangla ei aita, ning tema selgitus selle karistuse kohta on järgmine:



„Istun oma aja ära ja mis siis? Siin on mul kongikaaslane, kes on neljandat korda vangis. Kusjuures vahepeal oli kahe vanglas oleku aja vahel kuus päeva. Kas see vangla muudab kedagi?“

Nii Teet, Alina kui ka Rein ei oska oma tegusid eriti analüüsida ning nad ei suuda või ei soovi mõista kahju, mida nad teistele tekitavad. Vastutus projitseeritakse kannatanule. Näiteks vaatamata sellele, et esialgu võis tunduda, justkui Rein mõistab, et varastamine on halb, kannab ta lõpuks vastutuse sellegipoolest poepidajale, kes pole vaevaks võtnud oma poodi korralikult turvata.

”

„Ma arvan et kõigest üks protsent noortest mõistab sind, isegi kui sa räägid tavalises keeles, ei kasuta juriidilisi termineid. Nad ei taha sind kuulata ega sinust aru saada, seleta neile või mitte, see on mõttetu lihtsalt. Nendest võib ka aru saada, nende pea on teistest asjadest vaevatud ning nende südameni jõuda on raske, isegi kui seletad neile, kui suurt mõju nende tulevikule see tegelikult avaldab, nende jaoks on need kui mängud.“ (Julia, uurija)

Uuringus osalenud mitmendat korda menetluses osalenud noored ei ole võimelised nägema oma tegude ja nende tagajärgede seoseid ja laiemat mõju ega oska hinnata oma tulevikuväljavaateid. Neid juhib pigem ellujäämisinstinkt, mis aitab neil olukorras orienteeruda ning öeldud sõnadest oma kasu lõigata. Nad tunnevad alateadlikult, mida neilt oodatakse ning eeldavad oskuslikult, kellele, millal ja mida öelda. Siirast vabandusest, kahetsusest ning oma teo mõistmisest on aga asi sageli kaugel. Näiteks küsis uurija ülekuulamisel Teedult, kas ta kahetseb oma tegu, millele noormees mokaotsast vastas: „Jah, kahetsen“, aga hiljem tunnistas antropoloogile, et tegelikult oma kasuisa loata auto võtmist ta ei kahetse, see olevat natuke nagu karistus kasuisale joomise pärast.

Ka noore varasem kannatanukogemus on see, mis takistab tal oma tegude tagajärgi mõista ja hiljem ka analüüsida. Ebaõiglus ja lugupidamatus ühiskonna poolt on pannud Alina olukorda, kus tal justkui pole enam midagi kaotada. Tüdruk on nii enda kui ka ülejäänud maailma suhtes ükskõikseks muutunud. Tema käitumisest ja jutust kumab läbi suhtumine, et „täiskasvanud on mind alt vedanud, miks ei peaks mina neid alt vedama?“. Selline hoiak tekitab temas tahtlikku reeglite eiramist ja üldist skepsist ühiskonna normide suhtes.

”

„Mõnes mõttes see on universaalne õigus, mis siin toimub, et ühiskonna antud lubadusi on tema suhtes rikutud ja tal on kõik õigused seda vastu teha. Ma mõtlen, et teda ei ole austatud.“ (Tõnu, psühholoog)

Kokkuvõttes saab uuringus käsitletud juhtumite põhjal öelda, et esimest korda menetluses osalejad mõistavad ja mõtestavad oma tegude tagajärgi paremini kui mitmendat korda menetluses osalejad. Põhjuseks aga ei pruugi olla ilmtingimata esimest korda menetluses osalejate sügavam teadlikkuse tase või suurem kahetsus tehtu pärast, vaid vapustus ja hirm, mis esimese menetlusprotsessiga paratamatult kaasas käib. Mitmendat korda menetluses osalejate puhul on aga tunda nende ükskõiksust ja argist suhtumist oma tegude ja nende järgneva suhtes, kuna protsess on nende jaoks juba tuttav.

Kokkuvõtteks: lahendused, mida laiemalt kasutada

Uuringus joonistub välja, et enamike spetsialistide hoiakud lähtuvad taastava õiguse printsiipidest: oluline on, et ühiskonna õiglustunne oleks tasakaalus, koos sellega kannatanule kahju hüvitatud ning kahju tekitaja ka oma õigusrikkumisest aru saanud. Noorte seisukohast aga tundub, et teekond menetlustoimingute järel õigusrikkumisi analüüsivate ja käitumist muutvate hoiakuteni on veel lünklik.

- Spetsialistid toovad esile andeks andmise tähtsuse ja mõju noorele – see on oluline, et esimese (kergema) rikkumisega ei kaasneks kriminaalkaristust, mis omakorda võib rikkuda noore tulevikuväljavaateid.
- Taastava õigusega kooskõlas peetakse oluliseks ka seda, et järjest enam on rõhku pandud ennetustööle ning ennetust kui mõjutamist väärtustatakse karistuse asemel.
- Koos sellega on järjest lisandunud mõjutusvahendite määramisel erinevaid võimalusi ning need on muutunud paindlikumaks. Näiteks on spetsialistidel positiivseid kogemusi multidimensionaalse pereteraapia (MDFT) suunamisega, mis on andnud häid tulemusi.
- Väärtustatakse paindlikkust nii reageerimisvõimalustes kui mõjutusvahendite määramises. Näiteks, kui varem pidi prokurör põhistama, miks ta ei karista õigusrikkujat, siis nüüd on pigem vastupidi: alaealise karistamine peab olema väga põhjendatud. See lähenemine annab võimaluse noorega koos tema teo üle arutleda ning leida koos õiglasi lahendusi.



KOKKUVÕTTEKS: LAHENDUSI JA SOOVITUSI

Uuringu eesmärgist ja probleemi püstitusest tulenevalt tegelesime sissevaate andmisega noorte õigusrikkujate (peamiselt kriminaal-) menetlustoimingutes esinenud takistustele, mis pärsivad noorte arusaamist menetluse protsessist, enda ja teiste rollist selles ning taastava õiguse põhimõtetest lähtuvalt oma teo mõtestamist. Lisaks hõlmasime uuringus noorte vanemate ning menetlustoimingutes ja teiste noortega kokkupuutuvate spetsialistide kogemusi, kitsaskohti nende töös. Lahenduste ja soovitustena oleme siin sünteesinud nii noorte, lapsevanemate ja spetsialistide väljendatud kui ka analüüsi käigus tekkinud mõttekohad. Neid lahenduskäike õnnestus valideerida ka 12. märtsil toimunud veebitöötoas „Alaealise õigusrikkuja teekond“, kuhu olid Justiitsministeeriumi palvel kaasatud erinevate ametkondade esindajatena spetsialistid, kes menetlustoimingutes alaealiste õigusrikkujatega otseselt kokku puutuvad.

Millega edasi tegeleda?

- Et käesolev uuring keskendus eelkõige kriminaalmenetluses osalevate noorte kogemuste uurimisele, siis tuleks võrdlevalt vaadelda ka väärteomenetlusi – millised kogemused on noortel, kes osalevad väärteomenetlustes ning kuidas mõistavad ja mõtestavad nemad oma tegusid.
- Juhime tähelepanu, et eraldi tuleks uurida ja fookusesse võtta lahenduste väljatöötamisel alla 14-aastaste ehk süüvõimetus eas õigusrikkujad. Meie uuring puudutas ühe juhtumiga 12-aastase tüdruku kogemust, kuid intervjuud spetsialistidega näitasid ka, et alla 14-aastastele suunatud sekkumisi, ennetusi on kas mitte piisavalt või neid ei peeta piisavalt efektiivseteks.
- Eraldi tuleks tähelepanu pöörata menetlustes osalevate noorte vaimse tervise probleemidele – lahendada tuleks esmalt, kuidas korraldada infot noore seisundi, käitumise kirjeldamiseks nii, et see toetab ja pakub vajalikku teavet menetlejale. Teisalt on tarvis menetlejatele teadmisi ja oskusi, kuidas nii menetlus, kohtlemine kui ka sekkumiste valik kohandada vaimse tervisega noore puhul tema seisundit arvestavalt. Kuidas luua süsteemne lähenemine, millega oleks tagatud, et noore vaimne seisund ei saaks menetluste käigus veel rohkem viga?

- Kasulik oleks vaadata ja hinnata noorte kogemusi lisaks teenuste keskselt – nt mida noor tunneb, kui ta on suunatud psühholoogi juurde või millised kogemused on noorel ÜKT-d tehes.
- Nägime ka, et menetlejad ootavad tagasisidet valitud mõjutusvahendite kohta – vajalik oleks alaealiste mõjutusvahendite kvalitatiivne mõjuanalüüs.

Noorte ja vanemate positiivsed tähelepanekud menetluste kohta

Noored märkasid positiivsetena mõningaid spetsialistide suhtus- ja töömeetodeid. Arusaadavalt on neil raske hinnata menetlusprotsessi kõrvalt, küll aga oskasid nad kõrvutada spetsialistide tööd ning sellest lähtuvalt võib välja tuua mis iseloomustab lapsesõbralike töömeetoditega spetsialisti:

- arvestab, et määratud kohustus ei stigmatiseeriks noort;
- märkab noore ärevust ja oskab rahustada;
- on konkreetne, aga õiglane;
- suhtub nooresse lugupidavalt;
- on mõistev, empaatiline;
- võtab tõsiselt, mida noor räägib;
- viskab vahel ka nalja;
- on „normaalne“ ;
- jätab noorele tunde, et „ta on minu poolt“ – ehk oskab juhtida protsessi ja samal ajal noort toetada.

Enim kogeti ja mõtestati menetlusprotsessi tervikuna positiivselt siis, kui määratud kohustus oli noore ja pere jaoks vastuvõetav ning tajutud õiglasena. Vanemate vaateid ja kogemusi esindamas on kahjuks vähe intervjueerituid, kuid paar tendentsi saab siiski nende põhjal saab kokkuvõtlikult välja tuua:

- Positiivne oli spetsialisti empaatiavõime ja empaatiline lähenemine, mis aitas luua usalduslikku kontakti nii lapse kui ka vanemaga.
- Kõrgelt hindasid vanemad seda, et spetsialistid arvestavad, et menetlus ja määratud kohustus ei stigmatiseeriks noort ja tema pere.
- Esimest korda menetluses osalenud vanem või eestkostja leidis mõnes spetsialistis tuge. Sellel juhul aitas spetsialist õigusrikkumist, tagajärgi ja tekkinud kahju mõtestada ning selgitada nii vanemale kui ka noorele.
- Positiivsena hindasid vanemad seda, kui spetsialist suhtus nii neisse kui lapsesse eelarvamuste ja hinnangute vabalt.

Noore pingekohad ja takistused menetlustoimingutel

Uuringus osalenud pere toetusega noored olid esimest korda õigusrikkumise toime pannud ja sattunud menetlusse. Esimest korda menetluses osalejad on n-ö lakmuspaberiks – probleemid, millega need noored silmitsi seisavad, esinevad suure tõenäosusega ka pere toetuseta, suurema abivajadusega noorte seas. Ka mitmendat korda menetluses osalevad noored võivad sarnaseid pingekohti kogeda, kuid tihti ei pruugi need nii reljeefselt välja joonistuda, sest nii noorel endal kui menetlust korraldaval spetsialistil on vaikimisi eeldus, mille järgi „see noor juba teab, kuidas asjad käivad“.

Spetsialistide hoiakud ja suhtumine nooresse

1. **Turvakontrolli** toimingud võivad jätta tarbetult ebameeldiva kogemuse, kui turvatöötaja väljendab oma ebaprofessionaalset suhtumist. Samal ajal loob turvatöötaja ka suure pingeseisundi noorele ning lapsevanemale, kui turvatöötaja ei võta aega piisavalt selleks, et järgnevaid menetlustoiminguid selgitada.
2. Kogemused politsei ja teiste menetlejatega võivad **vastastikku eelarvamusi ja hoiakuid luua**, mis omakorda vahelejäärmisel või kinnipidamisel tekitab noores tunde, et tema kohta antakse hinnanguid juba enne, kui ta end põhjendada saab.
3. Noored on kogenud, et **spetsialist suhtub temasse eelarvamusega, naeruvääristab teda**. Samuti tunnistasid noored, et mõni spetsialist on rääkinud nendega ärritunud, kõrgendatud hääletoonil.
4. Varasematest menetlustest oli noortel kogemusi või kahtlusi, et **spetsialist oli kasutanud ebaausaid võtteid** – need tekitavad järgnevates menetlustes eelhäälestuse, usaldamatuse spetsialistide suhtes.
5. Hämmeldust ja suhtlusbarjääre tekitab noores see, kui spetsialist ei proovigi noorega kontakti luua menetlustoimingu ajal (nt silmsideme loomine ja otse pöördumine noore poole; enda oma rolli tutvustamine; noore seisundi, vajaduste vastu huvi üles näitamine).

Noorte vähene teadlikkus menetlusprotsessist ja -toimingute korraldusest

1. **Pikk ooteperiood** toimingute vahel tekitab ärevust ja lisapingeid kodus.
2. **Hirmu eelseisva ees suurendavad** eelarvamused filmide põhjal ja teadmatus, kuidas toimingud tegelikult käivad ning mis on spetsialistide rollid menetluses.
3. Toimingutel spetsialistid küll seletavad ja tutvustavad protsessi käiku, noore õigusi ja kohustusi ning spetsialistide rolle ja hiljem ka kohustuste täitmist, kuid ei arvestata sellega, et **seletatu ei jää ärevusest meelde**.

Tehnilised takistused

1. Ekraanilt lugeda on halb, **noor ei saa keskenduda** tekstile.

2. Kahtlustuses esitatu on suunatud spetsialistile, **noor vajab detailsemat lahtikirjutust** (nt varastatud esemete kohta).
3. **Tõlke kvaliteet on ebahühtlane**, mistõttu ei saa noor tõlgitavast jutust tihtipeale aru. Ka võib olla probleem, kui tõlk oma rolli piiridest üle astub.
4. Toiminguid **kiirustatakse tagant** (nt tekstide lugemisel või allkirjastamisel), mis annab noorele mitmeid valesignaale: neile võib tunduda, et otsused on noore osaluseta, tagaselja juba ära tehtud või midagi „määritakse kaela“.
5. **Videosillaga menetlustoimingud** tekitavad noores ebausaldusväärset toimingu läbipaistvuse seisukohast ning loovad mentaalseid barjääre, mis takistavad spetsialistidega koostöö tegemist.
6. Noores tekitab tuska ja pahameelt see, kui **menetluses tehakse vigu** (nt kirjavead tekstis, eksimused arvutiga töös mistõttu fail kustub) – miks peavad noore vanemad maksma selle eest, kui spetsialist ise eksib ja protseduur seepärast ajaliselt pikemaks venib?

Noorte vähene teadlikkus spetsialistide rollidest

1. Noored ei tea, kas ja millal avaldada soovi kaitsjaga omavahel rääkida. Varasem “mittemidagiütlev” kontakt kaitsjaga mõjutab kontakti loomist ka uues menetluses: noored **ei kipu kaitsjaga omavahel vestlema** eelarvamuste ja varasemate kogemuste tõttu.
2. Noored kohtuvad menetlusprotsessis **uute spetsialistidega, kelle töö sisu ja ülesandeid nad ei mõista**. Kui spetsialisti roll jääb ebaselgeks, ei teki noore ja spetsialisti vahel ka usalduslikku kontakti.

Olulisemad takistused kohustuste täitmisel ning ka oma teole hinnangu andmisel, selle mõtestamisel on noortel üldiselt seotud sellega, kuidas tajuti menetlusprotsessi ja määratud kohustusi, karistusi. Kui noor tunneb, et temaga on menetlusprotsessi ajal ebaõiglaselt käitunud, on tal ka mentaalselt keeruline oma tegu kriitiliselt analüüsida ning koos sellega jõuda äratundmisele, et määratud kohustus on teo heastamiseks vajalik teha. See eneserefleksioon vajab aega, turvalist ja tasakaalukat õhkkonda koos turvalise täiskasvanuga, kellega koos seda analüüsida. Hea, kui seda eneserefleksiooni aitab juhtida prokurör menetluse lõpetamisel, kuid oma olemuselt ei pruugi see toiming siiski alati olla selleks parim aeg ja koht. Nii rõhutavadki alaealiste õigusrikkujatega tegelevad spetsialistid, et tuleb leida individuaalseid ja võimalikult paindlikke lähenemisi ja selliseid teenuseid, mis vastaksid just konkreetse noore vajadustele. Spetsialisti oskus lapsekeskselt, abivajaduste põhjal asjale läheneda, eeldab tegelikult tugevat võrgustikutööd, mis aitab noore abivajadusi kaardistada. Võrgustikutöö annab spetsialistile ka teadmisi ning kogemuste vahetamist lahendite kohta, et leida inspiratsiooni ja saada ka oma tööle tagasisidet.

Vanema pingekohad ja takistused menetlustoimingutel

Suhtlemisprobleemid

- **Probleeme tekkis enamjaolt spetsialisti ja vanemate vahelises suhtlemises** – nt kogesid vanemad spetsialistilt süüdistavat suhtumist.
- Vanema jaoks on lapsega juhtunu šokeeriv, mis omakorda võib muuta suhted lapsega pingeliseks. **Teadasaamine juhtunust on menetlusprotsessis vanema vaates kriitiline hetk** – millise häälestusega vanem siin on, mõjutab seda, kui koostööaldis noor menetlusprotsessis edaspidi on.
- Pere toetuseta, mitmendat korda menetluses osalenud noorte vanemad olid menetlustes kaasas vaid etapiti või veelgi kaudsemalt (nt spetsialist helistas vanemale kurssi viimiseks). Kuna nendel vanematel on tihti ka isiklikke muresid, abivajadus suurem kui abi vastu võtmise soov, siis nad osalevad ja on kursis laste menetlustega kaootiliselt. **Seetõttu on lünklik nende arusaamine millises menetlustoimingu etapis nende laps viibib või milline olukord parasjagu on.** See omakorda loob ka vanemas abituse tunnet süsteemi ees.
- Nende vanemate suhtumist iseloomustab **umbusk ametnikesse, mis tuleneb eelnevast halvast kogemusest spetsialistidega.** Vanem kannab oma usaldamatuse, eelarvamused üle ka lapsesse.

Vanemate vähene teadlikkus menetlusprotsessist ja -toimingute korraldusest

- Esimest korda menetluses osaleva noore vanemad kogesid etapiti **vasturääkivusi protsessi korralduse teooria ja praktika vahel** (nt kas saab toimingu eel või järel vestelda kaitsjaga).
- **Informatsioon, mida jagati, oli kas ebapiisav, erinev** või tekkis lapsevanemal tunne, et regulatsioonidest ei ole kinni peetud (nt ei saanud eestkostja aru, kes on spetsialist, kellega kohtumise oli prokurör noormehele kohustusena määranud).
- Vanemale valmistab kõige enam segadust ja arusaamatust see, **millistes menetlustoimingutes ta võib osaleda ning kes seda n-ö otsustab** (nt jäi ebaselgeks põhjendus, millega turvatöötajad ja uurija lapsevanemal toimingu juures ei lubanud kaasas olla).

Takistused info jagamisel, otsimisel

- Digipädevused ja info otsimise oskused takistavad vanematel **adekvaatse teabeni jõudmast.** Ka vanemad vajavad n-ö inimkeelseid brožüüre vms materjale, mis aitavad leida vastuseid lihtsamatele küsimustele (nt kuidas saata riideid oma vahi all olevale lapsele).

Lahendused ja soovitus

Uuringus osalenud spetsialistide seisukoht on, et 2018. aasta muudatused ning koos sellega alaealiste komisjonide kaotamine on töö korralduslikus mõttes positiivselt mõjunud. Tajutakse, et komisjonide töö polnud efektiivne võrgustikutöö jaoks ega ka alaealiste mõjutamise mõttes.

„Mis tookord oli? Kutsusin samamoodi nooruki oma vanematega siia, tegin määruse lõpetamise kohta ja et saata materjal alaealiste komisjoni. No samamoodi me rääkisime siin need asjad läbi, et miks ja kus ja mille pärast. /.../ Miks ma lähen nendele inimestele seda sama asja rääkima teist korda seal komisjonis? Paljud ütlesidki nende alaealiste komisjonide kohta, et see on nagu kanade kaagutamine – palju rahvast koos, aga tulu nagu ei ole. 70% alaealiste komisjonidest tegid hoiatusi, aga siis öeldigi, et miks ei võiks prokurör ise hoiatusi anda? Loogiline ju.“ (Viljar, prokurör)

Seega on praegune süsteem üldjoontes hea – see annab prokuratuurile koos vastutusega alaealiste õigusrikkujatega tegelemiseks rohkem mõjutusvahendeid ja paindlikkust, et menetlusi lapsesõbralikult korraldada. Ent uuringus välja tulnud kitsaskohad nii noore, vanema kui spetsialistide seisukohast vajaksid samuti lahendusi. Pakume siin nii veebitöötoast kui intervjuudest välja toodud mõtteid.

Kuidas teha nii, et noored ja nende vanemad teaksid ja oleksid kursis menetlustoimingute protseduuride, õiguste-kohustuste ja mõjutusvahenditega?

- Vahelejäämisel vm esimesel kokkupuutel patrulli, turvatöötaja jt operatiivtöötajaga võiksid spetsialistid noortele soovitada lapsesõbralikmenetlus.just.ee veebilehte ning jagada muid infomaterjale.
- Lapsesõbralikmenetlus.just.ee veebileht vajab nii teavituskampaaniat kui ka suuremat nähtavust otsingutulemustes (kodulehe optimeerimine ehk SEO).
- Menetlusprotsessi sisenenud noorele peaks jääma üks kindel kontaktisik, kellelt ta infot küsida saab.
- Menetluste lõpus tuleks selgelt fikseerida, mida noor edasi tegema hakkab. Sellel paberil peavad kajastuma nii tingimused (kohustuse sisu, ajaraam jms) kui ka kontaktid (kelle poole peab edasi pöörduma)
- Menetlejate tähelepanu tuleks juhtida ka lapsevanemate ja eestkostjate ebaühtlasele tasemele digipädevuste ja info otsimise oskuste suhtes, mis võib oluliselt piirata nii info otsimise kui ka õige teenuseni jõudmise võimalusi.
- Leiti ka, et ühiskonnas tuleks tõsta teadlikkust taastavast õigusest ja seda väärtustada. Seda saaks teha positiivsete näidete, n-ö edulugude rääkimise kaudu (nt räägiti lugu, kuidas noor, kes oli õigusrikkumise teinud, hakkas menetluse käigus juurast huvituma ning läks hiljem seda ka ise õppima).

Kuidas teha nii, et süsteem toetaks alaealist õigusrikkujat?

- Tihti puudub noorel tugi- või usaldusisik – tuleks leida lahendusi, et keegi oleks iga noore jaoks menetlustes olemas.
- Pöörata suuremat tähelepanu tõlketeenuste kvaliteedile.
- Riigi õigusabi alaealiste esindamises kriminaalmenetlustes vajab mõningast ümberhindamist. Kiidetakse juba tehtud muudatusi, mis suunavad advokaadid spetsialiseerumisele ka alaealiste asjades. Kuid muret valmistab süsteemi jäikus, mis raskendab kaitsjal esiteks noore ja tema looga põhjalikumalt tegeleda, kui menetlustoiminguks ettenähtud aeg seda toimingu ajal võimaldab; teiseks võrgustikutöös osalemisel oma töö eest tasu saada; ja kolmandaks menetluste lõpetamisel osaleda.
- Noore jaoks on menetlusprotsessi algus faas (nt vahele jäämine turvatöötajale) võtmetähtsusega, sest selles kogetu häälestab järgnevale protsessile. Seetõttu on oluline, et ka turvatöötajad oleksid ettevalmistatud tööks alaealistega ja tunneksid lapsesõbraliku menetluse põhimõtteid.
- Lapsekeskse menetluse põhimõtete järjepidev tutvustamine ja juurutamine spetsialistide hulgas nii uute töötajate sisseelamisel kui korduvate koolituste jms ühisürituste vormis. Selle eesmärk on rõhutada eelarvamuste ja hoiakute negatiivset mõju ning teisalt soodustada alaealise õigusrikkuja kasvukeskkonna ja kultuuritaustaga arvestamist.
- Arendada tuleks videosillaga tehtavate toimingute tehnilisi lahendusi, selleks et õigusrikkuja kasutajakogemus oleks turvalisem (nt kuidas tagada privaatse vestluse võimalus õigusrikkuja ja kaitsja vahel videotoimingul).
- Kuna kahtlustused, lõpetamiste määrused jms dokumendid on koostatud spetsialisti vaates, on noorel ja vanemal tekste raske mõista. Lugemist raskendab see, kui tekst pole liigendatud, vormistatud n-ö lugejasõbralikult. Neid takistusi aitab lahendada see, kui dokumentide vormides oleks juba eraldi vormistatud „lahter“ kõige olulisema infoga, millele noore pilk peale jääb (nt eraldi välja toodud kontaktid, kellelt saab lisainfot küsida või mis on kohustus).

Kuidas teha nii, et vanemad oleksid rohkem kaasatud ja võtaksid enam vastutust?

- Toimivate heade praktikatena näevad spetsialistid lapsevanemaid ja tervet õigusrikkuja peret toetavaid teenuseid (nt mainiti nii MDFT-teraapiat, Papaveri Nõustamise- ja Koolituskeskuses pakutavaid teenuseid kui Paarisuhete Rahulolu Edendamise Programme ehk PREP-koolitusprogramme), kuid endiselt on võtmeküsimus, kuidas lapsevanemaid nendele programmidele suunata ja neid osalema saada. Teatakse, et (nt lastekaitse) ettekirjutuste vormis tehtud suunamised ei ole hea lahendus, kuid endiselt otsitakse head meetet.

Kuidas teha nii, et vaimse tervise probleemiga noor saaks tuge ja abi ka õigusrikkumise menetluses?

- Spetsialistid toovad välja, et nad keskenduvad menetluste käigus peamiselt noorte tegudele, kuid ei oska alati märgata ja arvestada noorte vaimse tervise probleemidega (nt varasem traumakogemus). Tähelepanu tuleks pöörata esmalt sellele, kas ja kuidas liigub info noore vaimse tervise seisundi, diagnooside, lisavajaduste vms osas noorega kaasas menetlustoiminguid tegevate spetsialistideni. Kui juhtumi korraldamisel pole hästi toimivat võrgustikutööd, siis taoline info ei pruugi dokumentides kajastuda.
- Spetsialistid on ka hädas vaimse tervise probleemide korral noorele tugiteenuste leidmisega – selles osas tuleks piirkondlike teenuste kättesaadavust parandada (nt Narvas ei ole lastepsühhiaatrit).

Kuidas teha nii, et noorte tugiteenused oleksid kättesaadavamad?

- Tugiteenuste kättesaadavust piirkonniti ja ka keelepõhiselt tuleks parandada. See tähendab spetsialistide riiklike tellimuste suurendamist kõrghariduses ning ka kohaliku omavalitsuse tasandil rahastusküsimuste läbirääkimist. Eesmärk on, et abivajadusest lähtudes on noorele tugi kogu protsessi kestel ja ka hiljem olemas.
- Rohkem võiks olla programme, mis tegelevad sõltuvusprobleemidega noortega. Siinkohal tõi üks uuringus osalenu välja, et paremini töötavad programmid, mis on Eestis välja töötatud, mitte tervikuna sisse ostetud. Viimase puhul on oht, et see ei arvesta piisavalt kohalikke olusid ega kultuurikonteksti (nt kuidas Eestis üldiselt kanepisse suhtutakse).

Kuidas teha nii, et sekkumised, mõjutusvahendid ja karistused oleksid mõjusad ning aitaksid noorel õigusrikkujal sellest ringist välja saada?

- Ühtlustada tuleks kohustuse läbirääkimise süsteemi selles osas, mis info peab lapse ja vanemani jõudma toimingu ajal ning kuidas seda oleks kõige parem esitada. Mis vormis see info on esitatud ja kust saab noor hiljem soovi korral veel lisainfot või oma küsimustele vastuseid.
- Mitmed mõjutusvahendid vajaksid stabiilset ja üleriigilist rahastust, sest neid teenuseid pakkuvad organisatsioonid ja spetsialistid tegutsevad mittejärjepideva projektirahastuse toel mõnes üksikus piirkonnas (nt vanglast vabanenud STEP-programm on Harjumaa noortele).
- Üle tuleks vaadata riiklikud tellimused ja koolitamisvõimalused, näiteks (venekeelsete) lastepsühholoogide ja -psühhiaatrite osas.
- Spetsialistid tõid välja ka teenuseid, mis hetkel on puudu, kuid mis vajaksid arendamist. Vajadust nähakse alternatiivsetele teenustele enne kinniste lasteasutuse teenust ja

jätkuteenusele kinnisest asutusest naasvale noorele. Nt jätkutoe programm ehk mõnede spetsialistide sõnakasutuses „pooleteemaja“ aitab noorel erikoolist või ka vanglast tulijal üleminekuperioodil kohaneda.

- Probleemiks on hetkel spetsialistide meelest mõjutusvahendite väike valik neile noortele, kes on koolikohustuse täitnud ja keda sellest tulenevalt enam kinnisesse lasteasutusse saata ei saa. Tuleks arendada ka neile noortele teenuseid, mis oleksid alternatiiviks vanglasse saatmisele.
- Lisaks soovivad spetsialistid juurde nii „pehmeid“ mõjutusvahendeid kui ka kergemate probleemidega tegelevaid programme (nt midagi MDFT-teraapia ja psühholoogi külastuse vahepealset). Hea näitena tõsteti esile prokuratuuri erikonsultandi juures toimuvaid nn riski maandavaid vestluseid. Nähakse, et on vaja luua tunnet, et eduelamust saab ka millestki heast, et heakskiitu või tunnustust ei pea otsima õigusrikkumiste teel. Näiteks pakkus üks prokurör välja, et ÜKT kohustusena võiks sobida mõningatel juhtudel ka heategevuskampaaniates abistamine.
- Mõjutusvahenditele peaks järgnema hindamine – mis selle tulemusel muutus, kuidas noor seda tajus ja koges. Spetsialistid määravad kohustusi tihti sisetundest lähtudes, kuid soovivad kindlasti saada oma tööle tagasisidet, et teada, mis lahendused töötavad ja miks.

Kuidas teha nii, et spetsialistid võtaksid oma rolli piires vastutuse ja teeksid noore huve silmas pidades koostööd?

- Parandada tuleks ametkondadevahelist koostööd ja võrgustikutöös kokku tulevate spetsialistide motivatsiooni seda tööd teha. Üks viis on, nagu advokaadid välja tõid, ühiskoolitused kõigile alaealistega tegelevatele spetsialistidele, et soodustada infovahetust, kollegiaalseid suhteid, tutvumist.
- Probleemidena välja toodud KOVide lastekaitsetöötajate läbipõlemine, kaadrivoolavus ja madal töömotivatsioon viitavad omakorda vähesele spetsialistide toetamisele näiteks supervisioonide vormis.
- Teatud juhtudel on võrgustikus jäänud selgelt läbi rääkimata spetsialistide vastutuskohad ja ülesanded. Teisalt mainitakse ka, et tajutakse ebarealistikke ootusi erinevate spetsialistide poolt (lastekaitse meelest oodatakse neilt tõhusat juhtumi korraldamist või teisalt tunnevad menetlejad, et lastekaitse ootab, et menetlus suudab koostööd mittetegeva pere koostööle suunata). Seega tuleks rohkem tegelda ootuste juhtimisega nii ametkondade vaheliselt kui ka võrgustikus spetsialistide seas.
- Tuleb tagada, et asutustevaheline, aga ka erinevate tasandite (nt KOV ja piirkondlik, riiklik) vaheline koostöö oleks sujuv ning seejuures ei oleks liiga palju takistavat bürokraatiat (näiteks mitut kinnituskirja vajavaid avaldusi).

Lisa 1. Toimingute vaatlused ning vestlused uuringus osalenud noorte ja nende vanematega

Noor	Vestlused noorega	Noore menetlustoimingute vaatlused	Intervjuu vanema/eestkostjaga
Rein	3 silmast silma vestlust kinnises lasteasutuses	1) mõjutusvahendite läbirääkimine prokuratuuris 2) kohtuistung, määrati mõjutusvahend kohtu poolt (KarS § 87 alusel)	lühivestlus nõusolekuvormi allkirjastamisel Reinu emaga
Teet	5 silmast silma vestlust (nendest 3 vanglas ja 2 politseis)	1) kahtlustuse esitamine ja ülekuulamine 2) vahistamine kohtuotsusega 3) kokkulepe, menetluse lõpetamine prokuratuuris 4) kohtuistung, milles määrati karistus kohtu poolt	intervjuu Teedu emaga
Dima	2 silmast silma vestlust ja 1 telefoniintervjuu	1) ülekuulamine 2) menetluse lõpetamine prokuratuuris (KrMS § 201) ja kohustuste määramine	intervjuu Dima vanaemaga
Loore	2 silmast silma vestlust ja 1 zoomiintervjuu	1) kahtlustuse esitamine ja ülekuulamine 2) menetluse lõpetamine prokuratuuris (KrMS § 201) ja kohustuse määramine	intervjuu Loore emaga
Alina	1 silmast silma vestlus turvakodus	1) vestlus noorsoopolitseinikuga	lühivestlus nõusolekuvormi allkirjastamisel Alina emaga
KOKKU	15 vestlust	11 vaadeldud menetlustoimingut	3 intervjuud ja 2 lühivestlust

Lisa 2. Uuringus osalenud spetsialistid

Ametinimetus	Osalejate arv	Intervjuu tüüp, teema
Uurija	6	juhtumipõhine intervjuu
Prokurör	6	juhtumipõhine intervjuu
Kohtunik	2	juhtumipõhine intervjuu
Kaitsja	4	1 juhtumipõhine intervjuu 3 osalejaga fookusgruupiintervjuu alaealiste esindamise teemal
Kriminaalhooldusametnik	2	juhtumipõhine intervjuu
Noorsoopolitseinik	2	juhtumipõhine intervjuu
KOV lastekaitsetöötaja	3	juhtumipõhine intervjuu
Turvakodu lastetöö spetsialist	1	juhtumipõhine intervjuu
Sotsiaalkindlustusameti spetsialist	2	juhtumipõhine intervjuu
Kooli sotsiaalpedagoog	1	juhtumipõhine intervjuu
Psühholoog	3	1 juhtumipõhine intervjuu 2 osalejaga grupiintervjuu noorte vaimse tervise toetamise teemal
Psühhiaater	1	ekspertintervjuu
Prokuratuuri alaealiste konsultant	1	ekspertintervjuu
KOKKU	34	

Lisa 4. Alaealise õigusrikkuja kasutajateekonna joonis. Mitmendat korda menetluses osaleja kogemus

